

COMMISSION SPECIALE
CHARGE D'EXAMINER L'ÉTAT
INDEPENDANT DU CONGO (1885-
1908) ET LE PASSE COLONIAL DE
LA BELGIQUE AU CONGO (1908-
1960), AU RWANDA ET AU
BURUNDI (1919-1962), SES
CONSEQUENCES ET LES SUITES
QU'IL CONVIENT D'Y RESERVER

du

LUNDI 25 AVRIL 2022

Après-midi

BIJZONDERE COMMISSIE
BELAST MET HET ONDERZOEK
OVER CONGO-VRIJSTAAT (1885-
1908) EN HET BELGISCH
KOLONIAAL VERLEDEN IN
CONGO (1908-1960), RWANDA EN
BURUNDI (1919-1962), DE IMPACT
HIERVAN EN DE GEVOLGEN DIE
HIERAAN DIENEN GEGEVEN TE
WORDEN

van

MAANDAG 25 APRIL 2022

Namiddag

De openbare commissievergadering wordt geopend om 13.33 uur en voorgezeten door de heer Wouter De Vriendt.

La réunion publique de commission est ouverte à 13 h 33 et présidée par M. Wouter De Vriendt.

Audition sur la reconnaissance et l'enquête sur le passé et les responsabilités – le rôle de la monarchie de:

- M. Robert Burroughs (Leeds Beckett University);

- M. Gustaaf Janssens (KU Leuven).

Hoorzitting over de erkenning en onderzoek van het verleden en verantwoordelijkheden - de rol van de monarchie met:

- de heer Robert Burroughs (Leeds Beckett University);

- de heer Gustaaf Janssens (KU Leuven).

De **voorzitter**: Vandaag starten we met een hoorzitting over de rol van de monarchie. Ook volgende week hebben we daarrond op dit moment twee vergaderingen gepland.

We hebben vandaag twee sprekers, professor Robert Burroughs van de Leeds Beckett University en professor-emeritus Gustaaf Janssens van de KU Leuven.

Professor Burroughs, I suggest we start with your presentation. Welcome in our committee in the House of Representatives in Brussels.

It is with great pleasure that I give you the floor for your introduction.

Robert Burroughs: I would like to thank the Chair and the organisers today. I am honoured to present before this Special Parliamentary Commission on the Colonial Past. Thank you for providing the translation services, which enable me to speak today.

I am going to give evidence on the period of King Leopold II and I am doing so because that is the subject of my expertise. As your experts have previously made clear, however, it is really important not to allow the violence of that period to overshadow exploitation in the years after 1908.

I should just explain in beginning that my research is mainly about the British and American reactions to the Congo Free State, as well as overseas involvement in the Congo Free State, but in reflecting upon the role of monarchy today I want to present evidence on King Leopold's own Commission of Inquiry of 1904 to 1905. That was the investigation sponsored by the monarch, in response tot Roger Casement's highly critical consular report of 1904.

This is a major episode in King Leopold's rule of the Congo, but it has been neglected in some historical accounts. I want to highlight its importance today as a cautionary tale, which offers some historical insights into the wider questions of which this Special Commission is interested.

These are questions of official inquiries and due process and of intangible violence such as the

silencing of victims of exploitation, the importance of focusing on voices and lived experiences of the marginalized in historical research. As well as my own research, this presentation will draw on an excellent recent study by Berber Bevernage.

I should just say in beginning that there will be moments where I am discussing and showing some evidence of extreme violence.

By Royal Decree in July 1904 King Leopold commissioned an international three-person party to investigate allegations of systematic violence in the Congo Free State.

It was not the first time that Leopold had hired travellers to report on his colony. Previous witnesses working at his request, such as the American May French Sheldon and the Briton Marcus Dorman, had straightforwardly served his interests absolving the colony of charges made by other eyewitnesses.

In Britain, Leopold's opponents feared this new official investigation would be a sham designed to reject the report recently published by the British consul Casement.

The world watched on, nonetheless hopeful that this report would finally bring about change in the colonial administration.

Between October 1904 and February 1905 the investigators undertook a relatively thorough tour of central Africa. They heard the opinions of judges, colonial officials, rubber company managers, soldiers, Catholic and Protestant missionaries and above all of the Congolese people.

Of 370 sworn statements, which are held today in the Africa Archive, 258 are by people from the Congo. Onlooking missionaries reported that the commissioners acted with autonomy, that they did not spare the accused and that they were emotionally affected by the evidence that they heard. The testimonies that they collected form one of the clearest indictments of the Congo Free State, a multi-vocal, multi-ethnic, multi-regional account of sexual violence, corporal violence, intimidation, theft, false imprisonment and other abuses of power.

I want to give some examples of key African witnesses who gave testimony at the trial of 117 years ago.

My first example is a young woman called Iema. Iema recalled her detention for four months as the mistress of a trader named Van Esch. Iema spoke of the imprisonment not only of herself but of other

women too. Van Esch would have to go on to retract his own testimony in the face of overwhelming counterevidence provided by Africans.

I've got some pictures of some of the other individuals. I'm just going to talk you through now. The next one is Mbilo, a Congo-born preacher who worked with missionaries in the Equateur territory. He was an enemy of the Anglo-Belgian India Rubber Company, who accused him of inciting rebellion among the people. He avoided a few attempts to arrest him and became a leading missionary in the region. He gave two testimonies before King Leopold's Commission of Inquiry.

This Special Commission has, I believe, already heard the tale of Boali who resisted rape, was shot and her foot cut off. She travelled to speak powerfully before the Commission of Inquiry, as well as allowing medical inspection of her body.

Some of these images might be quite familiar. They are sort of well republished or recycled images of the atrocities from the time. One of the things I am trying to do is to point out some of the individual lives and life stories which reside behind the images.

The next figure, Lomboto of Bolumboloko, was the son of a chief, named Bomolo. He gave an account of being shot in the wrist. The photograph, which was taken at the time of the Commission, has since gone to be very widely published.

Finally, among the Africans I want to speak about today, there is Lontulu of Bolima. Lontulu is one of the most famous and widely publicised acts of testimony before the Commission of Inquiry. He spoke of a massacre and subsequent personal attacks he experienced. He was one of a number of chiefs who presented tallies of sticks to represent murdered men, women and children from his village. He would later face reprisals for having given evidence and would retract parts of his statement under pressure from the state.

I have got here a sketch of Lontulu counting his stick tally before the Commission. The other picture is a photograph of a stick tally made in response to an earlier massacre, which happened in Yandjali.

Often the African witnesses had been organised by Protestant missionaries. But it is important not to overlook African's agency and bravery in attending these hearings. Witnesses travelled great distances and in spite of threats and intimidations from the soldiers who compelled them to work. Though many of their testimonies are short and simply corroborate accounts by the Europeans,

they also presented their own knowledge as it had been preserved in their own forms of record-keeping, such as sticks.

A valuable, recoverable record of defiance in the face of great oppression emerges from this history. For a moment, the victims of the Congo Free State became also its witnesses and critics, speaking indirectly to their alien monarch. And yet, to perceive that side of this history, we must turn to the archive or to recent academic publications, because the official account produced by the Commission of Inquiry silences its African witnesses.

The commissioners' report was finally published more than 8 months after its authors had left Africa. The authors could not agree on certain key issues, and Leopold himself edited the text before its release. While they waited, people on both sides of the atrocities debate published rumours and counter-rumours, and released unofficial evidence to the press.

In the end, the report did identify some systematic failings, in particular in the concessionaire system and in taxation. In Belgium, leading critics of Leopold, such as Félicien Cattier and Father Vermeersch, underlined these conclusions. Crucially, however, the report also concealed key findings. While it noted various failings of colonial administration, it fundamentally reasserted racist notions of African inferiority and untrustworthiness, as did many texts of this era of course, including the ones critical of colonial rule.

Many of the failings of Leopold's colony were excused in terms of the difficulties of imposing so-called 'civilisation' upon so-called 'barbarous peoples'. Acts of mutilation were explained as – and I quote – 'ancient customs'. Specific forms of violence were criticised, while corporal punishment generally was said to be necessary in the eyes of – and I quote again – 'any one familiar with colonial affairs'. And as was noted at the time, both by the British and Belgian critics, the report silenced the Africans who had given testimony. Where it used evidence, acquired during the tour, it favoured evidence, taken from records of colonial government and from trading firms.

It concluded that Congo-born peoples could not serve as reliable witnesses, because they did not share European ideas about truthfulness. One of the immediate effects of the censorship was to acquit Europeans of accusations for which only African evidence was likely to exist, namely the direct participation of Europeans in acts of violence. One of the long-term effects was to offer the public an apologetic image of king Leopold's

colony on the eve of its takeover by Belgium, allowing the debate to move on from the monarch's personal culpability and to focus on improvements to the Congo people's living circumstances. Criticisms of the system were contextualised in a way that pardoned king Leopold even as the report furthered the case for Belgian takeover of the Congo colony.

Another important way in which this report has helped shape historical understanding was to remove the African input from view. The African testimonies remained stored in the archive and in the realm of official secrets. Famously, the Belgian Government kept the affidavits collected by the Commission under an embargo until 1985. As Ann Laura Stoler has recognised, commissions of inquiry serve the interests of colonial power in a number of ways. Their work indicates just interventionism and the carrying out of due process. They can mark or seem to mark turning points in history and emphasize the importance of recording history for posterity. None of these contributions necessarily is of benefit to the people whose oppression is investigated however. That was the case in the Congo Free State.

An immediate effect of the report in the Equateur region of the Congo was reprisals and a further clampdown on freedoms with positive reforms following more slowly and unevenly. In his study of Haitian history called *Silencing the Past*, Michel Rolph Trouillot observes that history is a language of domination. It chooses whose stories we remember, whose we forget. Historians have participated in a complex process of both remembering and forgetting the Congolese victims of the Leopold era.

In debating the facts of violence they have joined the authors of the Commission of Inquiry report of 1905 in overlooking the role played by the Congolese as witnesses to their own history. In seeking to prove or deny atrocities, many of us have neglected the human lives that we debate.

That past focus has reinforced the picture of those peoples as sort of collectively downtrodden and silenced.

I think part of the work of restitution that this committee could pursue is enabling new generations of learners to understand and to tell the histories of the role of the Congolese in their own past, removing the veil cast over them by the King's commission in the example that I presented today.

My case study shows how efforts at reform were caught up in the end in the perpetuation of racism

and violence. As for that official report published back in 1905, I think it too must be studied as an example of official intervention hiding from public view the very knowledge that it apparently seeks to reveal. Such acts of silencing, of course cause doubt and mistrust, and most damagingly of all, they allow injustices to be continued in the name of reform.

One final thought from me, if I may, is that many former colonial powers, including my own country, have their own examples of burying or even destroying archival records of colonial exploitation. Many former colonial powers, including my own country, I think, could learn an awful lot from the work of this Special Parliamentary Committee in seeking to think so seriously about its colonial past. I thank you again for giving me the opportunity to share my thoughts with you today.

De **voorzitter**: Thank you very much for your presentation and your introduction, professor Burroughs.

In a few minutes I will give the floor to the colleagues for an exchange of ideas during the question time.

Maar nu geef ik graag het woord aan de tweede spreker van vandaag, professor emeritus Gustaaf Janssens.

Gustaaf Janssens: Geachte voorzitter, geachte leden van de commissie, geachte dames en heren hier of online aanwezig, toen mij werd gevraagd om in deze hoorzitting een uiteenzetting te geven over wenselijke onderzoekspistes aangaande de rol van de monarchie met betrekking tot de kolonie, heb ik eerst wat geaarzeld. Ik ben historicus weliswaar en was van 1982 tot 2013 als archivaris in dienst van het Algemeen Rijksarchief en het Rijksarchief in de provincie, maar ik ben eigenlijk nooit intens met de geschiedenis van de kolonie of van het kolonialisme bezig geweest. Mijn werk echter als archivaris, verantwoordelijk voor het archief van het Koninklijk Paleis, een opdracht die ik van 1988 tot aan mijn pensionering in 2013 heb vervuld, mijn vertrouwde met het onderzoek van talrijke binnen- en buitenlandse specialisten op het terrein van de gemeenschappelijke Belgische en Congolese geschiedenis en van de geschiedenis van de monarchie en ook mijn eigen onderzoek betreffende de monarchie, hebben mij er toch toe aangezet om op de uitnodiging van de commissie Koloniaal Verleden in te gaan. Ik dank de commissie voor het vertrouwen, dat ze in mij stelt.

Na de boeiende case study van professor Burroughs wil ik in de tijd die mij is toebedeeld een aantal aspecten van de rol van de Belgische

monarchie met betrekking tot de gemeenschappelijke Belgisch-Congolese geschiedenis aanduiden die nieuw onderzoek of hernieuwd onderzoek verdienen. Ook zal ik suggesties en aanbevelingen naar voren brengen voor acties die dat onderzoek kunnen bevorderen. Ik wil benadrukken dat ik in eigen naam spreek en dat datgene wat ik zal voorstellen, geen volledig onderzoeksprogramma is of kan zijn. Daarvoor is de tijd te beperkt.

Het is evident dat een historicus vrij en onbevangen onderzoek moet kunnen doen. Daartoe moeten de bronnen vrij en integraal raadpleegbaar zijn. Waarheidsvinding kan immers enkel gebeuren wanneer erfgenamen van archiefvormers, archiefbewaarders en archivariissen bij het ordenen, bewaren en ontsluiten van een archief niet hun eigenbelang of hun tot mythen versteende opvattingen over het verleden vooropstellen. Enkel wanneer de documenten raadpleegbaar zijn, kan de onderzoeker de deur naar de toekomst openen en de samenleving de hand reiken om met dat verleden in het reine te komen.

Traditioneel stelt men dat buitenlandse politiek en landsverdediging steeds het meest de aandacht van de koningen der Belgen hebben getrokken. Vanaf de regering van koning Leopold II kwam daar ook een groeiende belangstelling voor kolonisatie van Centraal-Afrika bij en nadien ook voor de Belgische koloniale politiek.

Een inleidend onderdeel van mijn uiteenzetting gaat over de bronnen. Daarna komen enkele onderzoekssuggesties.

Uiteraard is het archief van het Koninklijk Paleis de meest aangewezen instelling om bronnen betreffende dit onderzoeksthema te vinden. Zoals het indrukwekkende rapport van de commissie aangeeft, zijn in het archief van het Koninklijk Paleis in de eerste plaats de archieven bewaard die de neerslag zijn van de werking van de departementen en de diensten van het Paleis, dat wil zeggen van de medewerkers van het staatshoofd.

Het rapport wijst vooral op het belang van het archief van het kabinet van de Koning. Ik wil er echter toch wel op wijzen dat in de archieven van alle departementen en diensten van het Paleis heel wat, zelfs een schat aan informatie over de monarchie en de kolonie aanwezig is.

Voor onderzoek over de periode gedurende dewelke Leopold II soeverein van de Onafhankelijke Congostaat was, kan niet genoeg beklemtoond worden hoe belangrijk het

Goffinetarchief is. De broers Constant en Auguste Goffinet waren de meest naaste medewerkers van de Koning en genoten zijn volledige vertrouwen. Ze waren ook de bewaarders van vertrouwelijke archiefstukken.

Voor de periode vanaf 1909 wijs ik naast het archief van het kabinet van de Koning ook op de archieven gevormd door Max-Léo Gerard, Robert Capelle en Jacques Pirenne, respectievelijk secretarissen van Albert I en Leopold III.

De periode van het regentschap van prins Karel mag zeker niet vergeten worden. Hier vestig ik de aandacht op het archief dat onderscheiden medewerkers van de prins-regent hebben gevormd, speciaal op het archief van André de Staercke, de secretaris van de regent, dat deels in het archief van de federale overheidsdienst Buitenlandse Zaken, deels in het archief van de Université Libre de Bruxelles wordt bewaard.

Voor de jaren 1951-1960, onder de regering van koning Boudewijn, vraag ik aandacht voor de dossiers met betrekking tot Congo in het archief van het militair huis van de Koning en voor het archief van Jacques Pirenne. Ik kom daarop straks terug.

Bij de archieven gevormd door individuele leden van de koninklijke familie wijs ik op het archief van de secretariaten van prins Albert, de latere koning Albert I, van koningin Elisabeth en van koning Leopold, de latere Leopold III. Wat het archief van prins Leopold na diens abdicatie betreft, wijs ik op het archief van diens secretariaat en op het archief van diens secretaris, Pirenne. Daarnaast is er privaat archief aanwezig bij prinses Esmeralda, dat reeds is gebruikt door enkele historici. Ten slotte is er een persoonlijk archief van koning Boudewijn, dat na het overlijden van koningin Fabiola naar het archief van het Koninklijk Paleis is overgebracht.

Ik sluit even aan op de vorige uiteenzetting en wil erop wijzen dat de koloniale onderneming van Leopold II een internationale dimensie had en als soeverein van de Congostaat omringde de Koning zich voor het leiden van zijn koloniaal-commerciële onderneming met Belgische en buitenlandse medewerkers, adviseurs en medestanders. In dat verband verwijs ik uiteraard naar het Stanleyarchief, dat in Tervuren in het Africa Museum berust, en ook naar de archieven gevormd door de bestuurders van de Congostaat. Uiteraard zijn er ook Britse en Amerikaanse bronnen en ik neem aan dat professor Burroughs daarover meer informatie kan geven. Ik heb die zelf nooit gezien of gebruikt.

Alle koningen der Belgen en ook de prins-regent

onderhielden als staatshoofd contacten met de eerste ministers en de ministers van Koloniën. Het is een constitutionele gewoonte dat men niets meedeelt over gesprekken met de Koning, maar het is evenwel niet verboden en daarenboven erg nuttig dat gesprekspartners voor eigen gebruik een en ander noteren. Bij een goede archiefvorming berusten die aantekeningen in het archief van de betrokkenen.

Ik ga nu over tot het onderdeel over onderzoekssuggesties en aanbevelingen.

Wat Leopold II betreft, zou het wenselijk zijn om zijn contact met, zijn invloed op en zijn samenwerking met de secretarissen-generaal van de Congostaat op basis van bewaarde briefwisseling aan een nieuw diepgaand onderzoek te onderwerpen.

Daarnaast is ook een doorgedreven studie wenselijk met betrekking tot de inkomsten die de koning persoonlijk uit Congo heeft gegenereerd. Dankzij gegevens in het Goffinetarchief zijn de inkomsten en uitgaven van Leopold II met betrekking tot Congo nu tamelijk goed te reconstrueren, ondanks enkele lacunes in het bronnenmateriaal. Dit impliceert ook onderzoek naar de goederen en gelden die de koning in de stichting Niederfüllbach heeft ondergebracht. Nog steeds bestaat de mythe dat Leopold II Congo grootmoedig en belangeloos aan België zou hebben geschonken. Die hele overdrachtsgeschiedenis moet nauwkeurig en kritisch worden onderzocht. Ook de latere beeldvorming en propaganda dienaangaande verdienen een nieuw onderzoek.

Hoe Leopold II zich voor 1885 over koloniale aangelegenheden in het algemeen en over Centraal-Afrika in het bijzonder heeft gedocumenteerd en daartoe een gespecialiseerde bibliotheek heeft uitgebouwd, is bestudeerd door doctor Jan Vandersmissen in zijn studie *Koningen van de wereld*, die in 2009 is gepubliceerd. De documentatie die Leopold II eerst als prins en later als koning over koloniale aangelegenheden en alles wat daarmee samenhangt, heeft bijeengebracht, kwam terecht in zijn privébibliotheek.

Die boeken, brochures, kranten en tijdschriften bracht de koning in als kapitaal bij de Compagnie Foncière Industrielle et Commerciale pour la Conservation et l'Embellissement des Sites, een maatschappij die hij onderbracht in de Koninklijke Schenking. Een gevolg daarvan is dat dit gedeelte van de privébibliotheek van de koning als onderdeel van de Schenking mee is overgedragen aan de Belgische Staat. Een lijst met

8.924 titels verscheen in de bijlage bij het Belgisch Staatsblad van 17 december 1909. Het onderzoek dat ik in het kader van het werk dat ik met de heer Stengers samen heb gepubliceerd over de Goffinet, een onderzoek dat ik in 1997 samen met mevrouw Erna Jacobs, de toenmalige bibliothecaris van de koning, in de bibliotheek van de koning in Laken heb uitgevoerd, wees uit dat men ervan mag uitgaan dat wellicht 80 % van de in de lijst opgesomde titels nog in Laken aanwezig is. Helaas zijn deze publicaties niet raadpleegbaar. Dat is niet alleen het geval omdat de bibliotheek van de koning niet voor onderzoek toegankelijk is, maar ook omdat de publicaties uit de genoemde lijst uit diverse kamers in rekken en dozen zijn opgeslagen.

Een ander euvel, dat niet onbelangrijk is, is dat er geen wetenschappelijke catalogus bestaat.

Het zou dan ook wenselijk zijn dat al deze publicaties, nadat ze stuk voor stuk gecatalogiseerd zijn, voor onderzoek beschikbaar zouden worden. Omdat ze eigendom zijn van de Belgische Staat, heeft de federale overheid een taak inzake het bewaren, het ontsluiten en het raadpleegbaar maken van dit documentair erfgoed.

Het lijkt mij dan aangewezen dat de Koninklijke Bibliotheek van België, de KBR, een federale wetenschappelijke instelling, in overleg met de intendant van de Civiele Lijst van de Koning, onder wiens bevoegdheid de Bibliotheek van de Koning in Laken valt, een wetenschappelijk project zou starten voor de bewaring, de ontsluiting en de raadpleegbaarheid van deze publicaties.

Tot hier mijn suggesties in verband met Leopold II.

Koning Albert I stond als prins zeer kritisch tegenover wat hij *l'absolutisme Léopoldien* noemde. Hij bezoekt de kolonie in 1909. Zijn dagboek aantekeningen, die in 2008 door Raymond Buren zijn uitgegeven, getuigen van zijn aandacht voor de misbruiken die hij in Congo vaststelt. Hij merkt ook dat de opbrengst van de kolonie zo goed als volledig uit Congo wegvloeit.

In de troontrede, na zijn eedaflegging als Koning, verklaart Albert I dat er voortaan in Congo een humaan beleid zal worden gevoerd.

De kritiek van Albert op het beleid van Leopold II leeft binnenskamers en verstomde helemaal na de Eerste Wereldoorlog, zeker wanneer het officiële Belgische discours Leopold II als de stichter van de Belgische kolonie begint te eren en te verheerlijken. Wel blijft Albert een kritische observator. Dat blijkt uit zijn aantekeningen die hij

in 1928 tijdens zijn bezoek aan de kolonie maakt.

Een verder uit te diepen onderzoeksthema is de vraag of Koning Albert I in zijn contacten met de opeenvolgende ministers van Koloniën, met de gouverneurs-generaal, met industriëlen en met de verantwoordelijken voor missionering en gezondheidszorg, uiting heeft gegeven aan zijn concrete humanitaire bezorgdheid en of hij bepaalde koloniale initiatieven en of organisaties of personen die actief in de kolonie werkten of er belangen hadden, met eigen geld of met geld van de Civiele Lijst heeft gesteund. Anderzijds dient ook te worden onderzocht of de Koning eigen inkomsten uit Congo heeft gegenereerd.

Leopold III is als staatshoofd nooit in Congo geweest. Als prins bezocht hij de kolonie twee keer. Na de tweede reis houdt hij in juli 1933 een toespraak in de Senaat. Hij stipt aan dat de morele en materiële toestand van de inlandse bevolking nog onvoldoende is verbeterd en hij bepleit een politiek waarbij de Congolezen eigenaar zouden kunnen worden van de grond die zij bewerken. Als jonge koning toont hij in 1935 belangstelling voor de natuurreservaten en voor de wetenschappelijke instellingen in Congo.

Het is bekend dat de kolonie tijdens de Tweede Wereldoorlog het voorwerp van politiek getouwtrek is geweest en dat de Koning en zijn entourage niet passief hebben toegekeken. De politiek van Laken ten overstaan van Congo hangt samen met de negatieve houding van Leopold III tegenover de regering in Londen en met de ideeën van de entourage en van de Koning over het bestuur van België en van de kolonie na de oorlog. Dat verdient een nieuwe studie.

Na zijn troonsafstand had koning Leopold de gelegenheid om naar Congo te reizen. Die reizen worden gewoonlijk enkel vanuit etnografisch, natuurwetenschappelijk en zoölogisch oogpunt bekeken, maar er is meer. Zowel de gewezen koning als zijn zoon Boudewijn en ook sommige Belgische politici koesterden na 1950 plannen om Congo in de toekomst nauwer met de monarchie te verbinden. Onderzocht moet worden wat de bedoeling was, wie betrokken was bij de denkpistes over de oprichting van een Belgisch-Afrikaans Gemenebest, waarin de monarchie een rol zou kunnen blijven spelen. In dat verband moet zeker de rol van Jacques Pirenne, de secretaris van Leopold III na de oorlog en ook zijn vertrouwensman na de abdicatie, worden onderzocht.

Prins Karel bracht in 1947 als regent een officieel bezoek aan Belgisch Congo en aan het mandaatgebied Ruanda-Urundi. De Belgische en

internationale context van deze reis is belangrijk. Ook een vergelijkende studie met de reis die Koning Boudewijn in 1955 naar Congo heeft gemaakt, dringt zich op.

Ook weet men nauwelijks iets over de inzichten van prins Karel en of de prins zich al dan niet actief met Congo en met de koloniale problematiek heeft ingelaten, in welke mate zijn medewerkers daarmee bezig waren en in welke mate hij daar met de ministers over gesproken heeft.

Koning Boudewijn heeft altijd veel interesse in Congo betoond. Hij ontving iedereen die iets met Congo te maken had graag in audiëntie. De audiëntielijsten bestaan. Zoals u weet, bestaat er geen verslag over die audiënties, maar ik hoop en verwacht dat wie bij de Koning op audiëntie kwam notities heeft nagelaten.

Boudewijn was in 1955, 1959 en 1960 in Congo. De reis van 1955 is alom bekend, maar een grondige studie over alle aspecten van die reis vanuit het standpunt van de Koning en zijn medewerkers is er niet. Ook de ontstaansgeschiedenis van zijn toespraak op 13 januari 1959, waarin hij de onafhankelijkheid van Congo in het vooruitzicht stelde, en de voorbereiding van zijn blitzbezoek aan Congo in december 1959 moeten worden onderzocht. Inzake de invloeden en belangen die toen hebben gespeeld zijn er nog heel wat vragen.

Dan over de aanwezigheid van de Koning bij de soevereiniteitsoverdracht op 30 juni 1960 in Leopoldstad. Ook daarover is zeker nieuw onderzoek nodig en mogelijk.

De besluitvorming, de voorbereiding, de handelingen, de achterliggende motivaties en de opinies van de actoren, die van Koning Boudewijn inbegrepen, dienen in kaart te worden gebracht. De toespraak die de Koning toen heeft gehouden, is uiteraard onder de verantwoordelijkheid van de regering uitgesproken, maar het was Jacques Pirenne die de tekst had opgesteld. De vraag die zich nu stelt, is in welke mate het optreden van Koning Boudewijn met betrekking tot Congo in de jaren 1959 en 1960, vaak via Jacques Pirenne, door Koning Leopold III was geïnspireerd en gestuurd, welke motieven en belangen er toen voor de monarchie hebben gespeeld en wat Koning Boudewijn toen precies voor ogen stond.

Nu het archiefmateriaal uit de jaren 1950-1960 niet meer onder embargo staat en ook de voornaamste actoren die in die periode met Koning Boudewijn in contact stonden overleden zijn en persoonlijk archief van Koning Boudewijn in het archief van het Koninklijk Paleis aanwezig is, kan het optreden van

de Koning in de hele Congokwestie grondig worden onderzocht.

Na dit korte overzicht van mogelijke onderzoekspistes doe ik hier nogmaals een oproep voor optimale toegankelijkheid ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek van alle bronnen met betrekking tot de rol van de monarchie in het Belgische koloniale verleden. Alleen zo kan er meer inzicht komen in de rol van de monarchie ten opzichte van Congo. Door bewust nieuwe vragen te stellen, nieuw onderzoek te doen en door de voorstelling van het verleden te toetsen aan inzichten die op onderzoek op basis van zowel bekende als van nog niet eerder geraadpleegde of raadpleegbare bronnen zijn gebaseerd, neemt de historicus immers afstand van de mythes en komt een nieuwe visie op het verleden tot stand.

Historici die zo te werk gaan, blijven niet stilstaan bij het verleden. Zij bevestigen niet wat iedereen al weet en ook altijd graag opnieuw wil horen. Een historicus die zich niet door de mythe laat leiden, zal de grondwettelijke onschendbaarheid van de Koning niet uitbreiden tot de geschiedschrijving. Hopelijk kan het werk van de commissie Koloniaal Verleden daartoe bijdragen. Als historicus weet ik dat het werk nooit af zal zijn, maar ook dat men nooit mag ophouden met vragen te stellen.

De **voorzitter**: Dank u, professor Janssens, voor een zeer heldere uiteenzetting waarin u heel veel concrete pijnpunten signaleert en aanbevelingen doet.

Tomas Roggeman (N-VA): Mijnheer de voorzitter, eerst een woord van dank aan de heren professoren voor hun zeer interessante toelichting in onze commissie.

Het is duidelijk dat de monarchie een van de grote aandachtspunten in het expertenrapport is, maar tegelijk is dat een valkuil, want een van de grootste blinde vlekken. Hoewel er zeer veel aandacht wordt besteed aan de totstandkoming van Congo Vrijstaat en de rol van Leopold II, een evidente pijler van de koloniale geschiedschrijving, merken we dat andere terreinen van activiteiten en vooral van andere koningen onderbelicht bleven, ook in het expertenrapport. In die zin ben ik zeer blij met de toelichting van professor Janssens, die focust op het nog te verrichten onderzoek.

Enkele vragen over de totstandkoming van de Vrijstaat. Er werd uitgebreid op ingegaan, maar ik mis nog een aantal aspecten. Ten eerste, wat het statuut van de Vrijstaat betreft, het is genoegzaam bekend dat de kolonie is opgestart als persoonlijk project van Leopold II. Zijn er precedentes daarvoor in de koloniale geschiedenis van Afrika?

Zijn er gelijkaardige projecten van particulieren? Of was die structuur een unicum op zich in de koloniale geschiedschrijving?

Ten tweede, wat was bij de opstart en oprichting van de Vrijstaat de houding van de toenmalige Belgische regering inzake de plannen van Leopold? Werd zij actief betrokken bij de Conferentie van Berlijn? Werd de regering, maar ook de volksvertegenwoordiging, betrokken bij de plannen tot uitbouw van de kolonie? Aansluitend, in welke mate waren die plannen in het thuisland gedragen? We lezen vaak dat de toenmalige Belgische politieke elite terughoudend zou zijn vanwege de impact op de publieke schuld. Klopt dat? Kunt u dat bevestigen? Hoe zit het met de houding van de brede bevolking? Is daar al onderzoek naar verricht? Er wordt heel veel gesproken over de koloniale propaganda rond Leopold II in alle soorten en maten. Moeten we dat dan interpreteren alsof de brede bevolking in het thuisland daar niet zo hard mee bezig was of zich misschien kritisch opstelde? Als dat niet het geval is, waarom was die grootschalige propaganda dan überhaupt nodig?

Ik wil even dieper ingaan op de opmerkingen in verband met het propagandistische motief en de klassieke poging tot legitimatie van de koning-bouwheer. In het expertenrapport wordt meermaals melding gemaakt van de verfraaiingsprojecten van Leopold II. Men ziet dat vaak, ook in het debat over de koloniale erfenis, sommigen Leopold II, met een verouderde interpretatie, een rol als weldoener en zelfs visionair toedichten. Het rapport verwijst daar ook gedeeltelijk naar. Men geeft een opsomming van enkele grote verwezenlijkingen, grote bouwwerven, ze zijn genoegzaam bekend. Het rapport is echter niet volledig, het Paleis van Laken wordt bijvoorbeeld niet vermeld. Een van de projecten waarover het gaat, is het Jubelpark. Ik denk echter ook aan het museum in Tervuren. Men treedt daarover echter zelden in detail. Ik heb daarover ook geen schattingen gezien.

In hoeverre zit daar een grond van waarheid in? Heeft Leopold II grote delen van zijn persoonlijk vermogen geïnvesteerd in de publieke ruimte? Is daarnaar onderzoek verricht? Is daarover een *fact check* gebeurd?

Wat is dan de herkomst van die middelen? Komen die inderdaad uit de opbrengsten van de koloniale exploitatie? Of gaat het veeleer over publieke middelen afkomstig uit bijvoorbeeld de civiele lijst, staatsleningen en dergelijke meer?

Een volgend thema dat ik wil aanhalen, betreft de financiën en de restitutie. In hoeverre is het

mogelijk om een onderscheid te maken in de financiering van die prestigeprojecten? Had het Paleis een afzonderlijke boekhouding van inkomsten uit de civiele lijst, van koloniale inkomsten? Of werd dat allemaal gezamenlijk behandeld? Wat met inkomsten uit overig persoonlijk vermogen, in hoeverre kunnen wij die inschatting maken?

Professor, u verwees naar een van de particuliere archieven. Moeten we dat uitklaren? Is de *status quaestionis* van het onderzoek daaromtrent voldoende?

U verwees ook naar de Stichting Niederfüllbach. Delen van het vermogen werden daarin ondergebracht door Leopold II, die later in beslag werden genomen. Ik verneem dat het fonds vandaag nog steeds bestaat en soms ook schenkingen doet aan openbare instellingen. Mogen wij veronderstellen dat er ook hier nog middelen aanwezig zijn die afkomstig zijn uit de koloniale erfenis?

In het rapport heeft men zich gewaagd aan een zeer voorzichtige berekening over de winsten van Leopold II. Het bedrag 90 tot 110 miljoen Belgische frank wordt genoemd, uiteraard in toenmalige waarde.

Welke eigendommen van Leopold II verkregen uit Congo of gefinancierd met middelen uit Congolese exploitatie kwamen in beheer na 1908? Er wordt terecht heel hard gefocust op het beleid van Leopold II in Congo-Vrijstaat, maar we mogen natuurlijk niet vergeten dat het exploitatiemodel later toch nog wel in stand gehouden werd.

Welke collecties of stukken uit de kolonies zijn momenteel nog in handen of in beheer van het koningshuis? Is daar een zicht op? Zijn er stukken die inmiddels verkocht werden? Bestaan daar inventarissen van?

Welke eigendommen bekostigd door Leopold II zijn momenteel nog in beheer of in handen van het koningshuis?

Werden er na 1908 door de monarchie nog collecties opgebouwd of eigendommen aangeschaft in de kolonies, waarvan zou kunnen worden vermoed dat daar toch een en ander misgelopen is, dat het verkrijgen daarvan dubieus is? Daarvoor zou eventueel kunnen worden nagegaan in hoeverre ze in aanmerking komen voor restitutie.

Het rapport verwijst zeer sterk naar het beleid van Leopold II, maar als we iets lezen over de koning gaat het bijna uitsluitend over hem. Ik ben zeer blij

met het gegeven overzicht met de resterende opportuniteiten voor het onderzoek. Die moeten we zeker uitspitten. Het is ook een opportuniteit om verder te inventariseren met deze commissie, ook in functie van de vaststelling van de schuldvraag. De schuld en onmenselijkheid van het regime van Leopold II staan ontegensprekelijk vast. De rol van de monarchie in de daaropvolgende decennia is natuurlijk nog een stukje vager. U onderschrijft dat vandaag.

Wat was de constitutionele rol van de monarchie die haar rechtstreeks werd toebedeeld in de latere kolonie, zoals de benoeming van gouverneurs, de benoeming van koninklijke ambtenaren, de leiding over de *force publique*? Wat was daar het juridische kader en de afleiding voor?

Wat is de directe invloed van de monarchie in de kolonie en in het mysterie van de koloniën? Vaak wordt het beeld geschetst van Congo na 1908 als de gedeelde speeltuin voor de bestuurlijke elite. In welke mate klopt dat beeld? Moeten wij dat beeld bijstellen? Bestaat daarover afdoende onderzoek?

Wat was de rol van de monarchie na 1908 in verhouding tot de kerk? Bestaat daarover voldoende onderzoek of moeten wij ook daar de *status quaestionis* nader uitspitten?

U hebt de vraag gesteld over de rol van de monarchie bij de koloniale propaganda.

Misschien nog een belangrijke vraag, die hier af en toe zijdelings ter sprake komt, is de volgende. Op welke manier heeft de monarchie de publieke opinie beïnvloed inzake het kolonialisme in het algemeen en de creatie van racistische denkbeelden over de daar woonachtige bevolking? Bestaat daarover onderzoek?

Ik weet dat het veel vragen zijn, maar ik verwacht niet dat u ze allemaal in detail beantwoordt. Het volstaat om een overzicht te kunnen bekomen van wat bekend is en van wat bijkomend onderzoek verdient.

Tot slot, wanneer het over herstel gaat, wordt ook in het expertenrapport slechts zijdelings aandacht besteed aan het herstel en de eventuele rol van de monarchie in dat verhaal. Wanneer het gaat om het formeel afstand nemen, de discussie rond de toekomst van standbeelden en erbewijzen in de publieke ruimte, eventueel het park van Laken dat al dan niet werd gefinancierd met koloniale middelen, zijn er dan ter zake opportuniteiten, om tot symbolische, niet-financiële maatregelen over te gaan die de herkomst van de koloniale exploitatie teruggeven aan de bevolking?

Mijnheer de voorzitter, ik zal het daarbij laten en mij voor het vervolg van de huidige commissievergadering verontschuldigen. Ik merk immers dat ik wat onwel word. Ik zal de antwoorden van beide sprekers echter aandachtig nakijken in het verslag.

De **voorzitter**: Mijnheer Roggeman, we hebben daar alle begrip voor. Verzorg u goed.

Het woord is aan mevrouw de Laveleye van Ecolo-Groen.

Séverine de Laveleye (Ecolo-Groen): Monsieur le président, je serai succincte car toute une série de questions que j'envisageais de poser viennent de l'être, ce qui me fera gagner du temps.

Il y a entre autres la question du niveau de connaissance de ce qui reste dans les propriétés actuelles de la famille royale en matière d'œuvres d'art mais éventuellement aussi d'autres patrimoines. Est-ce déjà bien documenté ou pas? Quel est le rôle administratif de la monarchie dans les nominations notamment des gouverneurs? J'avais à cet égard toute une série de questions similaires.

Je reviens à nos questions. Quand on évoque la question des responsabilités et de la responsabilité de la monarchie, on sait qu'on touche un point très sensible. J'ai beaucoup apprécié entendre à quel point finalement nos compréhensions de ces enjeux-là sont encore assez limitées aujourd'hui.

Je commencerai par rebondir sur la fin de votre intervention, professeur Janssens. Vous avez terminé en disant que les archives des années 50 et 60 ne sont déjà plus sous embargo et en appelant à pouvoir consulter toutes les archives royales. À qui s'adresse cet appel? C'est peut-être un peu naïf mais, si ce n'est plus sous embargo, est-ce un appel à vos pairs de continuer les démarches de recherche? Ou bien est-ce un appel qui cible notre commission? Mais nous n'avons pas les moyens de faire une recherche en tant que telle. Pourriez-vous préciser cela?

J'ai également trouvé intéressant que, tous les deux, vous ayez bien fait la différence entre la monarchie à l'époque de l'État indépendant et la monarchie à l'époque du Congo belge? Sauf erreur de ma part, il me semble que la période sous Léopold II a peut-être déjà été mieux documentée. Le Pr Janssens me fait signe que c'est plus ou moins le cas. Il y a sûrement encore un travail conséquent à faire. Cela se fera forcément à des niveaux différents. Je voulais avoir votre analyse par rapport à cette période, si vous en avez une. Quelle seraient nos capacités aujourd'hui à

appliquer rétroactivement le droit international à l'époque de Léopold II? En fonction des recherches actuelles, est-on déjà en capacité de mettre comme étiquette: "Léopold II est un criminel de guerre et est responsable d'un génocide, de crimes contre l'humanité." Où en est-on par rapport à cela? Je sais que, normalement, on ne répond pas à des concepts de droit de façon rétroactive. Le génocide arménien nous a permis de voir que cela avait parfois du sens, ne serait-ce que pour avoir une lecture rétroactive de ce qui s'est passé.

Comment analyseriez-vous cela?

Par rapport à la période post-Léopold II, quels sont les outils dont on disposerait déjà aujourd'hui pour distinguer ce qui est de l'ordre de la responsabilité de la monarchie de ce qui est de l'ordre de la responsabilité de l'État belge?

J'ai trouvé très intéressant que vous souligniez que la monarchie s'est toujours montrée particulièrement impliquée dans la question de la gestion de la colonie, plus que sur d'autres dossiers peut-être d'intérêt collectif pour notre pays. Reste-t-il certains dossiers sur lesquels il est encore excessivement difficile de faire la différence entre ce qui est de l'ordre de la responsabilité de la monarchie et ce qui est de l'ordre de la responsabilité de l'État belge?

Par rapport à la fortune privée actuelle de la monarchie, serait-on en mesure aujourd'hui de l'évaluer? En quoi bénéficie-t-elle encore de l'époque coloniale? Est-ce possible? Serait-ce possible, sur la base de recherches historiques? Ou faut-il en faire notre deuil? Peut-être n'est-ce plus d'actualité.

Vous avez bien décliné et c'était très intéressant, les spécificités d'Albert Ier, Léopold III, Baudouin. D'après les connaissances actuelles, placeriez-vous les responsabilités de ces trois rois à peu près au même niveau? Vous avez plutôt parlé de leur intérêt et de leur implication, mais en matière de responsabilité, les placeriez-vous dans la même balance tous les trois ou avez-vous une analyse plus nuancée?

Je vous remercie.

Christophe Lacroix (PS): Monsieur le président, je voudrais remercier les deux professeurs pour leur intervention éclairante. Ils ont bien précisé certains enjeux importants. Pour en revenir spécifiquement au rôle du roi Léopold II, différents ouvrages en parlent. Tout n'est pas encore déblayé ni révélé. Il n'en reste pas moins vrai qu'il était alors prince héritier, quand il tint un discours en 1860 devant le Sénat. Il était en effet sénateur de droit et

contrairement à beaucoup de ses successeurs qui, lorsqu'ils ont prêté serment comme sénateurs, s'étaient abstenus de prendre la parole politique, le futur Léopold II marquait déjà son intérêt par un discours retentissant en 1860 pour des comptoirs en Extrême-Orient et des colonies belges.

Effectivement, jeune duc de Brabant, il a déjà un projet politique qui est la colonisation d'espaces extérieurs. Dans un premier moment de sa longue carrière politique et avec sa grande sécheresse de cœur, il l'envisage surtout dans son admiration pour la compagnie des Indes orientales. Il s'inspire très fort du modèle hollandais. Il rêve d'annexer Java, Sumatra, Formose. Il entretient des correspondances et reçoit beaucoup de monde, des ambassadeurs. On essaie de le dissuader mais manifestement, il est têtue. Devenu roi, il continue dans sa volonté d'imposer sa vision coloniale avec une théorie en deux points. D'une part, il faut de l'argent pour embellir la Belgique, pour lui donner dans le concert des Nations un rôle essentiel. Il faut aussi rappeler que la Belgique est à l'époque la deuxième puissance économique après l'Angleterre. C'est un temps révolu. D'autre part, il dit: "Nous apporterons la civilisation à ces mécréants, à celles et ceux qui vivent comme des barbares."

Cela sous-tend et justifie en partie son "œuvre", comme il l'appelle. Il se rend compte que les ministres ne sont pas très emballés par cette idée. Il en fait donc un projet purement personnel. Il engage des gens et ils partent à la conquête de l'Afrique et en particulier du Congo. Il fait signer à des chefs de tribu toute une série de papiers. Ces chefs, un peu à l'instar de ce que Cortés et d'autres ont fait en Amérique du Sud, cèdent des territoires sans savoir ce qu'ils cèdent véritablement contre, ce que j'appellerais, de la verroterie.

Et puis, avec le concours de sociétés capitalistes – puisqu'il ouvre un actionnariat –, il crée l'Association indépendante du Congo qui deviendra, après le Congrès de Berlin, l'État indépendant du Congo. Il alimente un circuit capitaliste, dans lequel il investit de l'argent personnel, puisque la fortune de Léopold II était importante, mais également celui de compagnies privées et autres.

Manifestement, jusqu'en 1895, la réalité correspond beaucoup moins à ses rêves. En effet, la réussite n'est pas complète. À l'époque, beaucoup de colonisateurs estiment que le peu d'argent qu'ils retirent de la colonie ne sert même pas à construire des routes ou des dispensaires, mais à enrichir un petit peu le Roi, bien que ce dernier n'engrange pas beaucoup de bénéfices. Alors, il se dit qu'il pourrait transmettre le Congo à

la Belgique, pour se soulager d'un grand poids. Avec le caoutchouc, le revirement est total. Le développement de l'industrie automobile est en effet tel que le caoutchouc devient un diamant.

On s'aperçoit alors que son système est violent. Il est dénoncé par des rapports, dont celui de la commission d'enquête parlementaire de 1905, qui n'était pas composée uniquement de Belges: à côté du président de la Cour de cassation belge, on trouve en effet un Suisse et un Italien. Elle ne dit pas tout, mais au moins le débat se tient au Parlement. Des gens comme Vandervelde, ainsi que des parlementaires d'obédience libérale, se saisissent du rapport de cette commission pour indiquer que les violences commises au Congo sont inouïes. Des journaux s'en font aussi l'écho. Il y a évidemment le consul britannique Casement et Morel, ce dernier ayant mené de longues campagnes. Nous pourrions encore parler d'Arthur Conan Doyle. Bref, à l'époque, de nombreuses personnalités dénoncent ce qui se passe là-bas, indépendamment de la commission d'enquête parlementaire.

À la suite de celle-ci, le Royaume-Uni, la France, l'Allemagne et les États-Unis exercent une telle pression sur la Belgique que le Roi est obligé de "rendre" le Congo à l'État belge, parce qu'il n'a pas d'autre choix. Et il en conçoit beaucoup d'amertume. Contrairement à ce qu'on a pu raconter, ce n'est pas un cadeau; mais c'est sous la pression internationale et gouvernementale qu'il doit accomplir ce geste.

Ma première question est celle-ci: quelle est la part de la fortune royale constituée à travers cette spoliation? Qu'est-ce qui est allé directement aux investissements en matière de construction en Belgique? Il s'en est beaucoup flatté et honoré, en tant que roi bâtisseur. Il s'est inspiré du système hollandais sauf que dans le système hollandais, tout était reversé aux caisses de l'État, ce qui ne semble pas avoir été le cas ici. Léopold II a gardé les sous et a sans doute financé quelque chose. Mais on ne sait pas ce qu'il est advenu du reste.

Dans le rapport de la commission d'enquête de 1904-1905, est-il dit si cette commission d'enquête aborde également la spoliation faite par les entreprises privées déjà sur le terrain, même si on est dans un régime de concessions domaniales, de domaines etc.? Je voudrais avoir des éclaircissements à ce sujet.

Par rapport à l'évolution des opinions des différents rois, je sais gré au Pr. Janssens d'avoir abordé le fait qu'il n'existait pas une opinion monolithique au sein de la famille royale sur le Congo. Je suis par contre surpris quant à l'hypothèse – je dis bien

l'hypothèse – qu'on aurait caché des choses au roi Baudouin ou que ce dernier n'aurait pas été suffisamment au courant. Cela constituerait une circonstance atténuante pour l'abominable discours qu'il a prononcé lors de l'indépendance du Congo en 1960. En effet, comme je le dis, les différents rapports étaient connus: rapports Casement, Morel, Conan Doyle, le rapport de la commission d'enquête, le rapport des débats au Parlement. Il devait aussi être informé par les hommes politiques – je dis surtout les hommes parce que malheureusement les femmes ne pouvaient pas siéger ni être élues, elles ont commencé à siéger dans les années 1920.

On connaît la personnalité du roi Baudouin, qui était quelqu'un de très pointilleux, qui intervenait et qui étudiait ses dossiers à tel point que d'ailleurs, dans la période post-coloniale et dans l'affaire de l'assassinat de Lumumba, on voit les annotations du Roi dans des messages et des notes qui lui sont faites et dans les retours qu'il fait à ses secrétaires et à ses ministres. Je ne comprends donc pas. Je pense que, si la plume de Jacques Piret n'était derrière, l'esprit et la volonté du roi Baudouin étaient clairement exprimés à travers le discours. Maintenant, comme vous l'avez dit, ce discours doit être approuvé à un moment donné par le gouvernement. Donc la responsabilité du Roi est en principe couverte par le gouvernement, mais c'est un élément indispensable pour avoir une belle connaissance de l'intervention de la famille royale au sens large et au sens particulier.

Ma deuxième question concerne les violences commises sous le règne de Léopold II, qui est un monarque absolu au Congo. Tout le pouvoir émane du Roi et rien que du Roi. Est-ce que toutes les violences qui ont été commises – qui ont cessé en partie parce que le travail forcé n'a pas été complètement aboli une fois que cela a été repris par l'État belge en 1908 et 1909 – peuvent être qualifiées de génocide, de crime de masse, de crime de guerre, de régime violent? Je ne sais pas quel est le terme juste à utiliser. Je sais qu'il y a beaucoup de débats entre les historiens et certainement avec les juristes et il y a des conceptions de droit international là-dedans. Je crois qu'il ne faut jamais banaliser le mot "génocide". Le génocide, c'est quand même quelque chose qui est méthodique, c'est une extermination méthodique, avec une vision politique. On l'a vu pour les Arméniens et on l'a vu aussi à l'égard des Juifs. Quelle est la qualification qui vous semble, à vous historiens, la plus appropriée?

Est-ce que vous pensez que, même si les normes juridiques internationales sont intervenues après l'État indépendant du Congo, après la reprise par

la Belgique de cela... Il existait quand même déjà à l'époque, me semble-t-il, des normes en matière de droits humains, des normes assez générales, ce qui fait qu'on peut quand même trouver, à un moment donné, une condamnation, rétroactivement, qui pourrait s'opérer et donc entraîner des réparations à charge non pas ici de la Belgique à proprement parler, mais à charge de l'État indépendant du Congo, c'est-à-dire, finalement, de la royauté au sens large.

La troisième question concerne le rôle du Roi Léopold II dans l'émergence de cette propagande coloniale. Comment a-t-il procédé? Avec quel appui et avec quel relais? Quels médias de l'époque ont sous-tendu et appuyé le discours royal?

La quatrième question concerne l'aide indirecte de l'État belge à l'opération coloniale du Roi?

On a beau dire que c'est l'État indépendant du Congo, c'est un monarque absolu – pas de droit divin, mais c'est un monarque absolu au Congo.

Il n'en reste pas moins vrai qu'il me semble, des quelques modestes lectures que j'ai pu faire, que l'État belge a mis à disposition des fonctionnaires, des attachés militaires, pour servir l'œuvre coloniale du Roi. Il y avait quand même un embryon de personnes qui travaillaient pour le compte de l'État et qui ont été mises au service du Roi. Sous quelle forme et de quelle manière? Je suppose qu'il y a eu des décisions du gouvernement. Y a-t-il eu un contrôle parlementaire sur ces missions? De quelle manière? Que peuvent nous apprendre les archives – pour lesquelles il reste encore tant à faire?

D'ailleurs, je ne remercierai jamais assez mon collègue Jean-Marc Delizée, de mener ces travaux dans le cadre de sa présidence de commission. Nous avons nous-mêmes, ici, dans cette commission, reçu de brillants fonctionnaires qui m'ont épaté quant à la gestion des archives de l'État, au sens large. Je signale au passage un remarquable et récent ouvrage collectif: *Le Congo colonial: une histoire en questions*.

À l'heure où cette commission se réunit, et quand elle se terminera dans quelques mois, sur la base des connaissances actuelles des archives, serons-nous en mesure de pouvoir jeter un regard que je qualifierais non pas de définitif, mais de suffisamment étayé et appuyé que pour faire des recommandations en matière d'excuses, en matière de réconciliation, en matière de vérité et en matière de justice, et donc en matière de réparation?

Je vous remercie.

Kurt Ravyts (VB): Mijnheer de voorzitter, ik dank beide experts voor hun uiteenzetting.

Een aantal zaken is al aan bod gekomen. Dat is onvermijdelijk wanneer men wat later in de rangorde aan bod komt. Ik probeer in de mate van het mogelijke nog origineel te zijn. Wat betreft het project van Leopold II, Congo Vrijstaat, en dus zijn aspiraties na en tijdens het congres van Berlijn in 1885, het lijkt mij interessant te weten of er gelijkaardige projecten van commerciële exploitatie en toe-eigening van vreemde gebieden bekend zijn in Europa. Ik kijk daarvoor vooral naar professor Burroughs. Is dat een heel origineel project?

Professor Janssens, ik dank u voor de onderzoekssuggesties. Wat de bibliotheek betreft, zouden daar aanwijzingen kunnen zijn dat Leopold II ook met rassentheorieën bezig was? We horen hier van bepaalde fracties dat dit wat samenhangt met de racistische kijk op de mensheid in die jaren. We weten uit onderzoek en publicaties dat er daarrond eind van de 19de eeuw heel veel ideeën de ronde deden. Die ideeën beperkten zich niet tot Duitsland. Die benaderingen bestonden in gans Europa, en zelfs in België, waar de Vlamingen door sommigen zelfs als wat minderwaardige specimens werden bekeken. De publicaties daarover zijn genoegzaam bekend.

Dan kom ik bij de buitenlandse voorbeelden, met Duitsland en Namibië, en heel de kwestie van de Herero. Valt de bezetting van Namibië te vergelijken met Congo-Vrijstaat, ook in de jaren daarna? Dat is misschien een vraag voor professor Burroughs.

Wat genocide betreft, ben ik het natuurlijk volledig eens met de heer Lacroix, die de term genocide duidt als "*extermination méthodique*", met een ideologische basis. Om het debat rond Leopold II toch een beetje wetenschappelijk en serieus te houden, denk ik dat het op dat punt voor de hand ligt dat het hier niet ging om een gesystematiseerde genocide op raciale basis, tenzij die bibliotheek en nieuw archiefmateriaal daar ander licht op zouden werpen. Met de kennis die we nu hebben, met wat nu blootligt, lijkt die term mij echter niet meteen van toepassing te zijn. Graag uw mening daarover.

Met betrekking tot het gegeven van de niet-monolithische visie op Congo en de Belgische monarchie: dat is natuurlijk bekend. Veel dank voor de suggesties voor verder onderzoekswerk, ook rond Leopold III. We weten uit talrijke bronnen dat

Leopold III wel te vinden was – en ik druk me voorzichtig uit – voor gedachten van een gemenebest-rijk. In de omgeving van Leopold III waren er nogal wat mensen die men nu als extreemrechts zou bestempelen – toen werd dat enigszins anders bekeken –, die toch wel wat Belgisch-imperialistische dromen hadden. Ik zeg maar iets: de familie Nothomb is daar een voorbeeld van. In hoeverre was Leopold III en Congo méér dan alleen maar de boekjes rond prinses Lilian en de etnografische belangstelling, de milieubelangstelling voor het Afrikaanse continent in het algemeen? En, om inderdaad de naam Pirenne te noemen: in hoeverre is de invloed van die secretaris van Leopold III ook na 1950 op prins, en later koning, Boudewijn duidelijk?

U hebt zelf gezegd – alle sprekers hebben dat aangehaald – dat er over het aspect van Leopold III als bouwheer nog wel wat onduidelijkheid is. Die onduidelijkheid is er niet visueel wat zijn verwezenlijkingen betreft, maar uiteraard wel over de financiering. Wat is het aspect van het eigen vermogen? Is dat eigen vermogen opgebouwd met pure winsten uit de Congo-Vrijstaat? Wat is het verband met de Civiele Lijst? Wat is de verhouding tussen beide? Dat is mij niet volledig duidelijk, maar het is wel belangrijk.

Hoe denkt u beiden zelf over het aspect herstel? Ik bedoel daarmee de kwestie van de standbeelden en de straatnamen. In hoeverre moet dat thema zeer radicaal worden benaderd, met name door de verplaatsing ervan en het opbergen in musea? Hoe ver moet de dekolonisering van de publieke ruimte gaan? Is het aangewezen dat dit gebeurt?

Er is ook de kwestie van een mogelijke financiële restitutie. In hoeverre mogen wij hiervoor gemeenschapsgeld aanspreken? Dat is een heel moeilijke vraag. Ik weet dat het een heel politieke vraag is, maar zij zal de komende maanden en misschien jaren rond de commissie blijven zweven. Daarvoor moeten wij natuurlijk meer feiten hebben over het aandeel van de koninklijke familie en de winstgeneratie uit Congo. Daarmee komt men natuurlijk ook in historisch perspectief bij de Belgische haute finance en een aantal grote maatschappijen. Het is geen gemakkelijke vraag, maar ik stel ze toch, want, zoals u zelf zegt, iedereen spreekt hier in eigen naam.

De **voorzitter**: Mijnheer Ravyts, voor alle duidelijkheid: alle kwesties rond herstel en reparatie worden behandeld in een volgend hoofdstuk van onze hoorzittingen. Het is echter geen probleem dat u ze hier ter sprake brengt.

Nathalie Gilson (MR): Je remercie le Pr. Burroughs et le Pr. Janssens pour leurs

exposés.

Je reprendrai un élément mentionné par le Pr. Burroughs lorsqu'il dit que l'Histoire est "un récit de dominations". Il existe de nombreuses définitions de l'Histoire. L'on peut rechercher dans différents ouvrages en quoi consiste l'Histoire et la connaissance du passé humain, des événements, leur étude, l'étude des événements vécus par les hommes et qui sont jugés dignes d'être étudiés. Cela peut aussi être la méthode et la discipline pour élaborer et transmettre la mémoire du passé.

Ce peut être des exposés et même des œuvres consacrées à cette connaissance historique. Mais l'on peut à mon sens discuter et débattre à l'infini des avantages et inconvénients des différentes définitions de la démarche historique. On peut la commenter, on peut chercher à la perfectionner, ce qui serait très utile. Mais notre commission n'est pas une commission sur la démarche historique. Toutefois, elle ne peut pas perdre de vue qu'elle étudie une période du passé. Dans ce sens-là, la démarche historique abordée et adoptée par notre commission est très importante. Nous sommes concernés par cette démarche.

L'Histoire est une discipline scientifique riche de longs siècles d'expériences et, au final, d'une méthode originale adoptée, élaborée peu à peu et progressivement affinée au fur et à mesure de cette démarche historique. L'Histoire n'est pas un simple récit, ni une interprétation des faits. Nos bibliothèques ont vu s'accumuler au cours d'une longue série de siècles une quantité énorme de travaux consacrés à l'étude du passé vécu par les êtres humains. L'Histoire est finalement ce qui est reconnu comme une connaissance valide par des spécialistes qualifiés.

L'Histoire ne peut être comprise de manière pleinement satisfaisante que si on examine aussi la manière dont le discours historique est élaboré. Dès lors, je crois que dire que la discipline historique est un discours de "domination" peut nous amener à des conséquences qui ne seraient pas favorable à une société apaisée, à une société de réconciliation.

Nous sommes en 2022. Il existe une quantité impressionnante de livres et d'articles qui ont été rédigés, ainsi que des revues, sur le Congo, sur Léopold II. Il existe des documents de qualité scientifique, d'autres sont plus des documents polémiques, cherchant même à l'être, ou des documents d'activisme. Ce sont des auteurs belges et étrangers. On l'a vu finalement, le Congo passionne encore maintenant. On verra peut-être bientôt la sortie d'un film de Ben Affleck sur le Congo. Le Congo passionne et on peut même

trouver des séries sur Netflix ou sur Amazon sur le sujet.

Que peut-on finalement apprendre encore, en 2022, sur cette période? Il faut bien entendu diffuser tout ce que l'on sait sur cette période. Il faut l'enseigner, enseigner les faits aux nouvelles générations. Mais actuellement, ne sommes-nous finalement pas en train de passer d'une posture dans laquelle on parle des faits à une posture interprétative et d'idéologie? Ou en sommes-nous déjà sortis? Sommes-nous encore dans le sens d'une démarche historique au sens scientifique du terme? J'aimerais vraiment avoir votre avis à tous les deux sur ce point.

Vous nous avez parlé, professeur Janssens, des derniers fonds d'archives consacrés à l'action de Léopold II au Congo et de leur disponibilité. Ces nouvelles archives ont-elles apporté un éclairage neuf sur des faits connus et cet éclairage et cette analyse de ces derniers fonds d'archives est-elle déjà traduite dans un discours "grand public", dans des livres ou des articles? J'évoque, par exemple, le Fonds Goffinet, mais il y en a d'autres aussi. Mais devons-nous encore attendre, y a-t-il encore un *working progress* ou tout est-il, désormais, diffusé auprès du grand public sur les derniers documents disponibles?

La recherche historique sur Léopold II est-elle finalement la plus aboutie des quatre thèmes? Ces quatre thèmes seront d'ailleurs le fil conducteur de nos auditions: le quatuor monarchie, État belge, entreprises et Église. Des fonds d'archives sont-ils encore en sommeil ou non disponibles sur cette première thématique Léopold II, le Congo, et finalement, des quatre thèmes, le thème Léopold II monarchie par rapport au Congo est-il le plus transparent? Est-ce celui dans lequel davantage d'archives sont disponibles par rapport à la thématique État belge, entreprises, Église?

Dans notre premier rapport, nous avons eu une série de documents élaborés par M. Luc Plasman. J'ai retrouvé une déclaration qu'il a faite, selon laquelle un bilan nuancé de l'État du Congo et de l'action royale est devenu quasi inaudible, voire taxée de négationnisme? J'ai entendu ma collègue Écolo parler de génocide. Effectivement, si un génocide est confirmé, on ne peut parler d'un bilan nuancé de l'État du Congo et de l'action royale, autrement, ce serait une justification d'un génocide s'il était avéré. En êtes-vous d'accord?

Par rapport aux documents que vous avez pu consulter, aux ouvrages que vous avez rédigés, confirmez-vous ce que ma collègue a semblé déclarer, comme quoi il y a eu, de manière confirmée, un génocide orchestré par

Léopold II? C'est une question.

Comprendre est évidemment important. C'est la démarche historique. C'est relater et aussi comprendre. Est-ce que, automatiquement, dans cette démarche de comprendre, on est d'office dans une posture de justification? Non, je ne le crois pas. Il y a un écart entre la compréhension historique et l'explication scientifique au grand public, et la justification.

Un autre aspect important, je pense, c'est la relation de Léopold II avec le modèle de colonisation qu'il a voulu mettre en place. Mon collègue, M. Lacroix, en a parlé en consultant l'excellent ouvrage de Jean Stengers: *Mythes et réalités du Congo*. On peut voir de manière très intéressante combien, avant même d'être roi, Léopold II a entretenu une série de correspondances avec des ambassadeurs, avec des conseillers. Il était vraiment imprégné de ce souhait d'avoir une colonie pour la finalement relativement jeune Belgique, entourée d'États qui avaient tous des colonies, et qui en tiraient profit, peut-être pour l'État. Comme vous avez dit, monsieur Lacroix, la quote-part était reversée à l'État et pas à une personne individuelle. Mais en tout cas, il y avait une ponction économique qui se faisait de la part de tous ces États coloniaux qui entouraient la jeune Belgique.

Et on voit bien, dans l'ouvrage de Jean Stengers, et en lisant les écrits de Léopold II, qu'il a presque une inquiétude. C'est intéressant, au niveau historique: il a presque une inquiétude par rapport à l'existence de la Belgique, assez jeune, et de tous ces États puissants qui l'entourent, qui sont déjà puissants par eux-mêmes, et qui ont tous des colonies dont ils tirent des richesses, et qui ont tous un modèle de colonie déjà en place, déjà bien rôdé, on va dire.

On sait, par ailleurs, que la Belgique, à l'époque, n'a pas obtenu son indépendance si facilement et que la Constitution belge était une des constitutions les plus novatrices de l'époque. La manière dont la Belgique avait instauré une constitution avec des libertés essentielles – comme la liberté de culte, la liberté d'enseignement, la liberté de la presse, etc. – était presque mal vue. Il y a même eu un courant important à l'époque pour que la Belgique devienne une république mais les États voisins ont décidé que non, car l'État était déjà tellement novateur et tellement progressiste, qu'il fallait prendre un roi. La Belgique a donc sagement accepté et a pris un roi.

Je pense que c'est aussi important de se pencher sur les sources d'inspiration qui ont construit le

modèle colonial de Léopold II. Est-ce une administration à la française, à l'espagnole ou à l'anglaise, par exemple? À cet égard, c'est aussi intéressant de bien décrire l'entourage du roi à l'époque de la mise en place de ce projet de colonie. Existe-t-il suffisamment d'archives disponibles par rapport à cela? On peut constater qu'il manque certaines archives, mais on peut aussi constater qu'on n'y aura pas accès parce qu'elles n'existent pas.

Ici, les courriers du roi sont renseignés dans les écrits de Stengers, mais pensez-vous qu'il existe d'autres courriers, par exemple dans des archives d'entreprises belges importantes, qui pourraient être découverts et qui pourraient servir à la recherche sur le rôle de la monarchie et en particulier de Léopold II dans cette démarche de colonisation?

Un autre aspect important serait de savoir si vous avez l'impression que la manière dont Léopold II était informé de ce qui se passait réellement au Congo est suffisamment claire? Ce point a-t-il suffisamment fait l'objet de recherches?

A-t-il reçu des informations détaillées quant à la situation sur place et quant aux violences exercées sur la population locale – en 2022, on parlerait de violation des droits de l'homme – qui ont ou qui auraient pu le motiver à prendre des décisions pour faire cesser ces violences? À l'inverse, existe-t-il des archives permettant de dire avec certitude que Léopold II était au courant des faits de violence sur place et qu'il a donc, en toute connaissance de cause, décidé de fermer les yeux? A-t-il même ordonné de perpétuer une action avec des instruments de coercition comme la chicote, les mains coupées, etc.? A-t-on des traces du fait qu'il a fermé les yeux sur cette situation ou qu'il a donné des ordres en ce sens?

J'ai eu accès à une lettre manuscrite du Roi datant de 1897, lettre à laquelle vous avez également certainement dû avoir accès. Suivant cette lettre, le Roi a eu, à quelques reprises, des réactions assez vives notamment en 1896 et 1899 lors de massacres de Budjas dans le bassin de Mongala. À l'époque, la gravité des faits était telle que plusieurs journaux belges en ont fait l'écho. En effet, il apparaît que différents entretiens avec des officiers et des missionnaires ont informé le Roi et ont convaincu celui-ci des atrocités qui étaient commises dans l'Équateur. Il est question de la tragédie de la Mongala qui se situe dans la concession de la société L'Anversoise et on parle d'agissements d'agents de l'État. Léopold II a donc sommé le secrétaire général de l'Intérieur de l'époque d'envoyer une lettre sévère à l'administration locale en stipulant que "la non-

application de nos ordres et règlements et tout acte de cruauté envers les indigènes sera suivi de la perte immédiate de toute haute solde ou indemnité de retraite". En 1897, par le biais d'une lettre royale – il s'agit d'une forme assez exceptionnelle –, il réclamait l'établissement d'un État modèle de 1899-1900.

Tout cela est-il exact? Quelles conclusions, dans une perspective historique, cela nous permet-il d'établir?

On insiste souvent sur la dimension prédatrice, sur le fait de prendre les ressources de l'État, dans l'attitude coloniale de Léopold II, et de la relation avec l'État indépendant du Congo, en précisant que l'exploitation a surtout enrichi l'État belge. Y a-t-il d'autres dimensions, d'autres enrichissements qui méritent d'être étudiés, soulignés? A-t-on une idée exacte de l'enrichissement personnel de Léopold II sur la base de l'exploitation du Congo? A-t-on des chiffres ou est-ce un mythe de dire qu'il a failli tomber en faillite et que quand le caoutchouc est devenu rentable, c'est devenu un enrichissement économique? Et à quelle hauteur?

Dans le rapport préalable des experts que nous avons reçu, M. Zana Etambala recense une bibliographie importante sur Léopold II et sur le Congo, venant de chercheurs congolais. Effectivement, il pointe là la difficulté pour les chercheurs belges et congolais de réaliser des publications collectives, à l'instar de l'ouvrage que mon collègue a cité. C'est vrai que l'on s'interroge. Il est vraiment dommage qu'il n'y ait pas davantage d'ouvrages réalisés de manière collective par des chercheurs congolais, burundais, rwandais et belges. Tous les chercheurs des quatre États devraient se mettre ensemble. Quelle est à votre avis l'origine de la difficulté à collaborer? S'agit-il de problèmes de financement, d'accords de coopération entre les entités fédérées, puisque la recherche en Belgique ne dépend pas du fédéral? Je pense à l'accord de coopération entre les universités de chaque entité fédérée et les universités des trois pays africains concernés.

Il importe que se développe une collaboration entre ces quatre pays à propos de l'étude du passé colonial. C'est vraiment plus que nécessaire. Notre commission pourrait émettre une recommandation visant à soutenir cette recherche à huit mains de l'histoire du passé colonial: Congo, Burundi, Rwanda et Belgique.

Enfin, on a parlé du caoutchouc et de la violence exercée pour son exploitation. Des recherches ont-elles été entreprises sur celle qui fut exercée pour d'autres matières premières? En effet, on en parle beaucoup moins, voire pas du tout. Il serait donc

intéressant d'obtenir des informations à ce sujet.

Séverine de Laveleye (Ecolo-Groen): Pour plus de clarté, je n'ai jamais affirmé que l'on pouvait parler de "génocide" sous Léopold II. Je m'interrogeais sur l'application des concepts juridiques plus récents tels que "génocide" ou "crime contre l'humanité" au regard de ce qu'il s'est passé.

Comme vous, j'ai lu le chapitre consacré au génocide dans le livre *Le Congo colonial, une histoire en questions*, qui en montrait les limites pour cette période. C'était d'ailleurs très intéressant. Pour ceux qui ne l'ont pas lu, je l'ai trouvé remarquable. En revanche, dans notre travail en commission, je suis intéressée par la manière dont nous pouvons nous servir de concepts plus récents pour désigner clairement les responsabilités de la monarchie, en tout cas de Léopold II à l'époque, en questionnant les notions de "génocide" ou de "crime contre l'humanité". En tout cas, le sens de mon propos n'était pas d'affirmer qu'il y en avait eu un. Je voulais seulement préciser mes dires, monsieur le président. Je vous remercie pour votre patience.

De **voorzitter**: Op die manier zijn de intenties van eenieder voor iedereen die de vergadering volgt, en in de eerste plaats voor onze twee gasten, duidelijk.

Nathalie Gilson (MR): La question que vous posez est de voir si les concepts juridiques de génocide peuvent être appliqués à ce qui s'est passé à l'époque. Mais d'abord, il faut examiner si, historiquement, ce qui s'est passé correspond à un génocide ou à des crimes. Ce sont deux questions différentes.

J'ai l'impression que dans les débats, sans vous pointer du doigt, mais même les débats au sein de la société, on a souvent d'office tendance à dire qu'il y a eu génocide et à réclamer, maintenant que nous sommes en 2022, poursuites ou condamnations même symboliques. Mais d'abord, nous devons nous pencher sur l'histoire et savoir s'il y a eu des actes et des faits qui correspondent à la définition de génocide puisque cette définition est actuellement utilisée au niveau juridique.

De **voorzitter**: Sowieso is het een relevante kwestie en relevante vraag, die bij dezen ook uitvoerig is voorgelegd aan de twee sprekers van vandaag.

Jan Briers (CD&V): Mijnheer de voorzitter, zoals een vorige spreker al zei, hoe later in het rijtje, hoe meer goede vragen er door de collega's al gesteld zijn. Ik houd het altijd korter, dat begrijpt u. Ik

probeer mij ook te houden aan de thema's die gespeeld zijn door de sprekers.

Professor Burroughs, twee vraagjes. De Angelsaksische visie die u meegeeft op het optreden van Leopold II, is die gekleurd en beïnvloed door de gemiste economische opportuniteiten in Congo Vrijstaat?

Mijn tweede vraag gaat heel expliciet over wat u zei vanuit de Inquiry Commission rond Leopold II in 1904-1905. U zei daar dat de Congolezen eigenlijk het zwijgen werd opgelegd in deze onderzoekscommissie. Anderzijds komen in 1980 die getuigenissen toch naar boven. Vanwaar komen die dan? Door wie werden zij ontsloten?

Professor Janssens, u haalde onder andere de opmerkingen en richtlijnen aan van toenmalig prins Albert tijdens zijn reis in 1909 en daarna toen hij koning was tijdens zijn reis in 1928, en specifiek zijn aandacht voor een humaan beleid. Van het lange verblijf van negen maanden, dacht ik, van de toen toekomstige koning Leopold III in 1925 is blijkbaar weinig bekend. Of is dat niet zo? Zijn er archieven of mogelijkheden om daar dieper op in te kunnen gaan? Of acht u dat aspect voor die vorst minder relevant?

Interessant is inderdaad de rol die koning Boudewijn heeft gespeeld tijdens zijn grote reis van 1955, onder andere zijn overtuiging dat de emancipatie van de Congolese bevolking moest bespoedigd worden. Ook zijn sterke betrokkenheid bij het hele dossier is interessant, steeds met de bedoeling het immobilisme of de trage evolutie van de inlandse bevolking aan de kaak te stellen. Hij heeft dat duidelijk gedaan, met als hoogtepunt natuurlijk zijn geïmproviseerde reis naar Stanleystad in 1959, waar hij toch veel ontmoetingen had met Congolezen.

Bent u van oordeel dat dat de diepste overtuigingen waren van de koning? Heeft het onderzoek eigenlijk uitgewezen dat er geen minder edele motieven het denken en de houding van koning Boudewijn beheersten? In hoeverre kon dat toen uiteindelijk allemaal in concreet beleid worden omgezet?

U ontsloot in uw boek "Nieuw Licht op Leopold I en Leopold II" het archief-Goffinet. Naar uw mening is er echter onvoldoende historisch onderzoek gebeurd om met betrekking tot de rol van Leopold II en de latere Belgische vorsten ten opzichte van Congo Vrijstaat, Congo en Rwanda-Burundi conclusies te kunnen trekken en verantwoordelijkheden vast te leggen. Mag ik dat concluderen uit hetgeen u zei? U hebt heel wat voorbeelden gegeven, maar welke archieven

moeten wij prioritair nog ontsluiten?

Bestaan er duidelijke en eenduidige cijfers over de herkomst van de rijkdom van Leopold II en bij uitbreiding de hele Belgische monarchie, en het aandeel daarvan dat door Congo werd geleverd in respectievelijk de periode Congo Vrijstaat en Belgisch Congo? Bestaat daarvan een analyse bij de Koninklijke Schenking? Of mag ik uit uw exposé afleiden dat ook daar nog heel wat onderzoek moet gebeuren?

Optimale toegankelijkheid tot al die archieven is cruciaal met betrekking tot de rol van de Belgische monarchie. Ziet u nog grote hinderpalen? Wat zijn de grootste die wij moeten aanpakken?

Marco Van Hees (PVDA-PTB): Monsieur le président, je remercie les deux orateurs pour leurs interventions. Je vais m'adresser indistinctement à ces deux orateurs dans les questions, après une petite parenthèse.

Il est toujours intéressant de constater qu'il y a des partis qui dénoncent avec véhémence la monarchie actuelle – souvent pour des raisons de nationalisme flamand – mais qui semblent faire partie d'un club de Léopold II. C'est une approche un peu différente selon qu'il s'agit de la monarchie actuelle ou d'un Roi qui a exploité de manière éhontée le Congo, avec toutes les exactions qu'on connaît. Je ferme cette parenthèse.

J'en viens à Léopold II. Évidemment, on ne peut pas résumer toute cette période historique à des chiffres. Mais, est-ce que malgré tout, il est possible de dresser un bilan chiffré des exactions et des pertes humaines durant la période de l'État indépendant du Congo? J'entends un bilan sur le travail forcé, les brutalités, les mutilations, les familles qui étaient prises en otage pour obliger les Congolais à travailler, les répressions des rébellions. On parle aussi de famines causées par la culture de caoutchouc par exemple. Est-ce qu'on a des données sur ces éléments? Et aussi bien sûr sur les pertes humaines. Quand on voit le rapport de nos experts, ou ailleurs, il y a quand même des discussions. Certains historiens mentionnent des millions de pertes de vies humaines. Est-ce qu'il y a quelque part un consensus scientifique sur la question ou une fourchette qui donne des chiffres sur ces questions?

Le thème de génocide, plusieurs collègues l'ont abordé. Je retiens particulièrement dans ce débat... Parce qu'on peut dire que ce n'est pas un génocide parce que, voilà, un génocide c'est ci ou ça; on prend la définition et il ne s'agissait pas d'un génocide. Nos experts – puisqu'on a quand même demandé à différents experts de faire un rapport

préparatoire à notre commission – citent notamment l'historien et anthropologue Maarten Couttenier. Pour lui, la convention de 1948 qui a défini le génocide aurait adopté une interprétation plus restrictive du génocide justement dans le but d'exclure les violences qui ont été commises sous la colonisation.

Si on suit son raisonnement, on pourrait donc dire que Léopold II et d'autres colonisateurs ne sont pas responsables et coupables de génocide parce qu'on a fait la définition pour les exclure de cette définition. Que pensez-vous de cette analyse?

Deuxième question: la commission d'enquête de 1904, qui a été évoquée et qui était commandée par Léopold II comme on le sait, dédouane Léopold II en indiquant que c'est dans les territoires exploités par des sociétés concessionnaires que les abus les plus graves auraient été commis. Que pensez-vous de cela? A-t-on des données qui permettent de comparer les exactions qui auraient été commises par exemple par la force publique et par les sociétés concessionnaires dans les domaines qui étaient sous leur contrôle?

Par ailleurs, n'était-il pas évident – y compris pour Léopold II – qu'à partir du moment où Léopold II accordait des concessions à des entreprises à la fois chargées du maintien de l'ordre – des compétences normalement dévolues à l'État – et à la recherche du profit le plus important possible, cela allait conduire à des exactions particulièrement graves?

Enfin, toujours par rapport à cela, sous l'ère de l'État indépendant du Congo, constate-t-on qu'il y aurait eu dans le phasage, dans le processus, une intensification des exactions commises qui serait une conséquence de la volonté d'accroître le taux de profit dès lors qu'on entend parfois qu'au départ, le taux de profit n'était pas à la hauteur des attentes. On aurait eu une intensification de l'exploitation, mais aussi du coup des exactions pour rehausser ce taux de profit.

Troisièmement, y a-t-il des différences importantes en matière d'exploitation et d'exactions entre la période de l'État indépendant du Congo et la période du Congo belge qui a suivi?

Quatrièmement, que pensez-vous de cette thèse qui vient aussi du rapport de nos experts, page 29, quatrième postulat, qui dit qu'en tant que système, le colonialisme constitue déjà en soi une forme de violence et qu'il n'y a pas de colonialisme possible sans violence.

J'en viens à la question de l'enrichissement

supposé de Léopold II. A-t-on des éléments qui permettent de mesurer cet enrichissement de Léopold II tiré de l'exploitation du Congo?

Sixièmement, pour rester dans le même ordre d'idées, monsieur Janssens, vous avez qualifié de mythe, si j'ai bien compris, l'idée selon laquelle Léopold II aurait offert gratuitement le Congo à la Belgique. Pouvez-vous un peu développer cette affirmation?

Si on considère que le patrimoine de la donation royale a été financé par l'exploitation du Congo, et que Léopold II a utilisé l'exploitation du Congo pour financer tous ces biens qu'il a finalement cédés par donation royale, peut-on du coup considérer comme légitime cette institution aujourd'hui? Elle est aujourd'hui organisée, je le rappelle, pour mettre à la disposition de la famille royale, les descendants de Léopold II, une série de biens. On sait qu'il y a deux catégories de biens, la première étant constituée de ceux qui sont donnés en location par la donation royale pour générer des revenus qui servent à financer les biens qui sont mis à la disposition de la famille royale. En quelque sorte, cette institution de la donation royale et le bénéfice qu'en tire la famille royale sont-ils légitimes ou bien cette institution, qui fonctionne toujours aujourd'hui, produit de l'exploitation coloniale faite dans des conditions particulièrement sanguinaires, doit-elle être remise en question?

Voilà par rapport à Léopold II! Mais il n'y a pas que Léopold II dans la famille royale. Quelque part, les moments charnières où on sent une interférence forte entre la famille royale et le Congo, se situent avant le Congo belge et à la fin du Congo belge, en particulier Baudouin au moment de l'indépendance. Il y a un véritable fil rouge entre Léopold II et Baudouin, entre un roi qui exploite le Congo à titre personnel et Baudouin, un roi qui combat ceux qui veulent une indépendance réelle des colonies. On connaît la haine vouée par la famille royale envers le premier premier ministre du Congo, Patrice Lumumba. Par exemple, le prince Albert, le frère de Baudouin, le futur roi Albert II déclarait en 1960 : " La crise du Congo incombe à un seul homme: Patrice Lumumba."

Ludo De Witte qu'on a déjà reçu dans notre commission estime, dans l'ouvrage qu'il avait écrit et qui avait d'ailleurs donné lieu à une commission d'enquête parlementaire, que Baudouin porte une part de responsabilité dans l'assassinat de Patrice Lumumba en 1961. Partagez-vous ce point de vue? Cela sort peut-être de vos champs d'investigation mais je pose tout de même la question.

Ludo De Witte, encore une fois, a aussi consacré

un livre à la question de l'assassinat de Louis Rwagasore au Burundi qui est un peu un copier-coller de l'assassinat de Lumumba neuf mois plus tard, en 1961. Là aussi, on a une implication assez importante de Baudouin, notamment pour défendre l'assassin de Rwagasore. Avez-vous des éléments par rapport à ces événements?

Vicky Reynaert (Vooruit): Ik wil beide sprekers namens mijn fractie bedanken voor hun toelichting. Ik denk dat er zeker enkele interessante onderzoekspistes zijn meegedeeld, die nog meer licht kunnen werpen op de rol die de monarchie speelde tijdens de kolonisatie en erna en die de commissie in de conclusies kan meenemen.

Mijn vragen gaan vooral over het herstel. Ik weet dat dit later ook nog aan bod komt, maar ik wil toch graag van de sprekers horen welke rol de monarchie volgens hen vandaag moet of kan spelen. U hebt als historici veel onderzoek naar dit onderwerp gedaan, maar u hebt allicht ook een mening over dit onderwerp. Hoe ziet u de rol van het onderwijs op alle niveaus in het spreken over de rol van de monarchie tijdens de kolonisatie? Hoe zou volgens u over Leopold II in het huidige dekolonisedebat moeten worden gepraat?

Professor Janssens, u hebt kort de mogelijke onderzoekspistes met betrekking tot de rol van de monarchie tot koning Boudewijn besproken. Vindt u dat er nog interessant onderzoek kan gebeuren over de rol van de meest recente koningen, Albert en Filip, en hun visie op de kolonisatie en de rol van de koninklijke familie?

Georges Dallemagne (Les Engagés): Monsieur le président, je ne serai pas très long car toute une série de questions ont déjà été posées.

Je voudrais simplement faire l'une ou l'autre réflexion d'ordre général. J'ai déjà eu l'occasion d'exprimer la nécessité d'une certaine prudence à l'occasion de l'effort de mémoire indispensable que nous faisons. Je me suis toujours engagé dans les efforts de mémoire, dans les efforts pour reconnaître et voir en face notre passé, celui d'autres pays ou communautés, et pour tenter d'identifier quelles étaient les violences, les brutalités inadmissibles commises avec le regard d'aujourd'hui.

Nous faisons ici un exercice politique. C'est un exercice délicat. En effet, l'histoire est régulièrement interprétée en fonction d'agendas ou de visions du moment, avec toujours la prétention de voir aujourd'hui mieux qu'hier la réalité. C'est un exercice dans le cadre duquel il faut faire preuve de prudence. Mais on peut et on doit le faire, s'il y

a un consensus ou s'il y a une série de travaux ou d'informations convergentes sur une série de faits. Comme certains de mes collègues l'ont déjà dit, ce n'est pas toujours facile, en tout cas pour ce qui concerne le rôle de la monarchie par rapport au Congo. En effet, on manque notamment – je me trompe peut-être – d'une vision dans le cadre de laquelle les historiens seraient d'accord entre eux sur une série de points.

Je voudrais donc poser une question à nos deux invités. Quels sont les éléments sur lesquels il y a une forme de consensus ou qui font l'objet d'une vision largement majoritaire? En effet, pour faire cet exercice politique, nous avons besoin de cela. Il en va de même pour ce qui concerne le génocide arménien ou le génocide des Yézidis sur lequel la Chambre s'est penchée plus récemment. Pour ce génocide, il y avait une dizaine de rapports indépendants réalisés par les autorités irakiennes, par l'ONU, par la société civile, par des gouvernements indiquant tous qu'il y avait effectivement des éléments de génocide. Cela nous a permis d'assumer notre rôle politique.

Dans ce cas, quels sont les éléments sur lesquels les historiens sont d'accord concernant le niveau de violence et la qualification de celui-ci?

Comme certains l'ont déjà dit, il y a une mésinformation quant aux chiffres. Quelles sont également les comparaisons par rapport à d'autres situations similaires dans d'autres pays?

Y a-t-il un problème spécifique Congo-Belgique-monarchie ou y en a-t-il un plus globalement à l'égard de la colonisation et de la situation des droits humains dans les colonies européennes au sens large? Quelle est la spécificité de cette violence à la fois dans son ampleur et dans ses aspects particuliers ou ses formes particulières? Cela permettrait l'objectivation du débat, ce qui serait très utile à ce dernier.

Par rapport à Léopold II et à la monarchie plus généralement, il est vrai qu'à la lecture de certains ouvrages, l'impression est que Léopold II a plutôt tenté d'amoinrir les souffrances et quand on en lit d'autres, l'impression au contraire est qu'il a pu prendre une part plus active dans certaines violences. Y a-t-il de la part des historiens un effort pour objectiver cela et essayer de parvenir à un consensus, un avis majoritaire? Car c'est problématique pour l'inculte que je suis en matière d'histoire et pour me faire un avis sur la question. On a, en effet, tendance, à consulter un ouvrage plutôt qu'un autre, une expertise plutôt qu'une autre en fonction de ses propres croyances. Personnellement, j'essaie d'adopter la démarche scientifique même si c'est extrêmement compliqué

sur le plan historique. Cependant, c'est nécessaire.

Vous avez plaidé pour que les archives soient les plus ouvertes possibles. Je pense que nous devons avoir accès aux faits, aux chiffres, aux lettres, aux instructions, etc. Quels seraient les fonds d'archives qui nous manquent aujourd'hui encore ou que vous avez identifiés comme indispensables à notre compréhension du passé?

De voorzitter: Zijn er nog leden die het woord vragen?

Als dat niet het geval is, keer ik terug naar de sprekers van vandaag. Professor Burroughs en professor Janssens, de vele vragen van onze commissieleden tonen hun grote betrokkenheid bij dit thema, zoals dat elke week het geval is. Ik geef u graag het woord om te antwoorden op de vele aangestipte elementen en de vragen. Ik stel voor dat we opnieuw starten met professor Burroughs.

Robert Burroughs: Thank you.

There were many excellent questions. I would like to make a general observation to begin, before I get to speak about some of the areas where I feel I can speak with expertise. I'm afraid I must speak in English again, and I apologize for that.

A general observation is that the various rulers or kings we have been looking at, need to be spoken about in isolation and comparatively, and that there is not a clear universal picture here emerging.

I am going to begin by talking about, or responding to some of the more specific questions. Then I will go into some more general observations, including talking about history as a method and what that really means, because I think it is relevant to this question about decolonisation and some of the recommendations that this commission might make. Then I will go on to speak more broadly again about Leopold and some of the very serious questions that have been raised about him, including the question about genocide.

To begin with the particular, one question was asked me about the Commission of Inquiry report of 1904-1905. The question was: does the report follow the money? Does it highlight the areas, or the particular profiteers, the particular beneficiaries of the extreme violence which those people had witnessed?

The short, less complicated answer is: it is not. That report is critical of particular regions, which were under control of specific companies. One of the things happening in the debate on the atrocities at around this time is that the reformers, the critics

of Leopold, are very interested in establishing the case that what is happening in the Congo is a kind of systematic violence that has been carried out on a systematic basis, and systematically for profit. That is an argument that they are looking to establish, to head off the claims that this is just violence that happens in one or two cases, and it is down to the odd, kind of bad apple if you like, or the odd, aberrant, evil individual.

That case for systematic violence is one of the things that lead to current debates on whether or not we can call this a genocide.

One of the short-term effects about the debate whether or not this is a systematic form of violence is that in a way it serves in the end to acquit certain individuals or individual companies. Because the question becomes yes, it is systematic. So if the whole system is to blame, perhaps particular agencies and particular instrumentalities are less important. That is the direction in which the report of 1905 ultimately goes. Individual culpability becomes somewhat less important.

Another question that was asked, was whether or not the image of Leopold about which we have been speaking today, emerges out of a sort of Anglo-Saxon bias whether it is the product in part of resentment for what has happened in the Congo. I think the answer to that is undeniably yes. The other major colonial powers backed Leopold in the Berlin Conference of 1884. They handed over power to him in the idea that he would create a kind of free state. What that free really means, is free religious instruction and free trade, as you know. The campaign against Leopold emerges in part out of economic considerations and from free trading elements, in Britain at first, who are disappointed by Leopold's reneging on his promise which had been made in the Berlin Conference. Much of the initial impetus emerges from that sense of economic disenfranchisement, I suppose.

E.D. Morel made a rather tasteless joke around that time in one of his books in 1904. He said that truly the policy of Leopold is: hands off. The joke is of course referring to the mutilation of Congolese rubber workers but at the same time he is talking of hands off to the British, the French, the Germans or anyone who wants to take part in this formally free independent trading state. The joke itself tells a lot about how Morel was focused on bringing down Leopold and the economic motivations behind his attack, none of which is of course in any way an excuse to exonerate Leopold in itself.

Another question was asked me about the African testimonies which I presented on. I said that the Africans ultimately were silenced in the published

report. Their words were not used; their perspectives were not depended upon in the making of the report, ultimately. It is not until 1985 that any historian is able to consult those testimonies. They were placed under an embargo by the Belgian Government until that time. They came to light thanks to a retired civil servant, called Jules Marchal, who actually made the request to get access to these files, which he knew were in existence. He finally gained access and produced a book, first published in the 1980's, in Dutch, about the secret archives of Leopold.

To answer another question, this is a particular valuable archive, I think. It is accessible now. It is part of the Africa Archive. But if there were some way of making those testimonies more widely available through digitisation, I would certainly be in favour of that, partly because, as I said before, this is a rare instance of the Congolese speaking to the colonial powers at that time. As I said in my presentation, in an indirect sense they are speaking to the monarch, who of course never travels to Congo.

I am going to back up now and speak more broadly about history. History is a method. Maybe I am speaking about history as a method for this commission, but that is for you to decide. One of the speakers mentioned the importance of archives. I absolutely endorse professor Janssens' arguments in favour of opening up archives, wherever possible and making them as accessible as possible, which is a slightly different point. They can be opened, but they also need to be available, readily available, and equitably available to all researchers. The evidence is there. It is in the archives. It will allow for new findings, of course. Archival evidence is also extremely tricky. It is very limited. It is often lost. It is often very biased, perspectival, and so on. I don't quite accept the idea though that evidence ever really exists outside of a narrative or that it somehow just is. That is not, to my mind, how history works.

When we go to recover evidence from the archives, we invariably do so to enter into a debate. As professor Janssens was saying, part of what we are doing as historians is looking to use new evidence, new findings, to explore and to rethink myths which may have been collected publicly or academically. So there is always a debate element to history as narrative.

For that reason, I am going to move on to a slightly separate question about statues and street names. On the questions about finance and compensation, I feel less able to speak, but on the question of statues and street names I do feel able to speak. To me it is important to decolonise public space,

but I think we do that by recontextualising those former monuments. This is really history in action. It is understanding the myths as they were and adding new debates and new narratives around them. So I think that statues and street names certainly ought to be recontextualised in appropriate ways. Part of what that might mean, is being removed and placed in places of learning, in museums, where they can be more fully studied and more fully contextualised.

I will try to respond now to the many questions in regard to Leopold II. There were questions of his uniqueness, of his culpability and questions of how he reacted at the time to the unfolding catastrophe in central Africa. There is much that makes the Congo Free State unique. In my presentation, a few times I referred to it as a colony. Strictly speaking, that is not an accurate description. It is a personal rule. It is a personal form of ownership, of fiefdom. That is perhaps one of the things that separates Leopold at this time. Although that said, the question of uniqueness is a very difficult one. Under other nations' flags there were certainly figures whom we can compare Leopold to in the British context. I think of figures such as Cecil Rhodes. He is another of these would-be kings of the world who set out to take land in an extremely autocratic fashion.

Of course, Cecil Rhodes draws attention to some extent in some of the same ways as Leopold does in Belgium, Cecil Rhodes does in Britain, but perhaps not to the same extent. That is one of the ways nonetheless that figures like Leopold or Cecil Rhodes stand out to us in history.

Another thing that makes Leopold a unique figure is that he is well connected. He is out there and networking. He relies to a great extent on international partnerships, particularly in the early years of his rule in central Africa. He is well read. I do not know whether Leopold read race sciences specifically, but he was an avid reader of geographical texts of the time, many of which would offer up fairly authoritative accounts of other races and ethnographic perspectives on some of the regions that Leopold became interested in. His relationship with Stanley emerges because Leopold is reading Stanley and other explorers from central Africa. Professor Janssens mentioned many of the archives in Belgium through which we may learn more about Leopold and his affiliations in Belgium and invited me to name some other archives globally which would help us to understand Leopold as this international actor.

One of the things so striking about Leopold is his willingness to engage with, interview with and correspond with a really wide array of international

actors, including very wealthy individuals. Some Belgians were mentioned earlier, but there were also American financiers, magnates, such as Collis Potter Huntington, who Leopold is writing to and trying to make a deal with for a railway. He is in touch with the British Foreign Office, trying to make deals to import West African labour to the lower Congo in the 1890s.

He is also interested more generally, beyond those patrician circles. He engages with scientists and employed the Liverpool School of Tropical Medicine to undertake a very extensive tour of the colony in 1903-1905 to look at the spread of sleeping sickness throughout the region. He was also interested in learning figures. I have recently been researching a school in Wales which Leopold was the patron of. It was set up in Wales for young African and Congolese students who went to travel to Britain to gain an education before returning as missionaries to their homelands. So there was an intense connectivity with a global network of would-be fellow entrepreneurs in his colony.

The question about Leopold's reception in Belgium is really an interesting one. Were the elite wary of him? Were the public indifferent to colonisation in Belgium? That is one of the longstanding ideas in history which has possibly come under scrutiny in recent times? It is one of those myths which is now being thought about very carefully.

To answer another question: the public did receive propaganda in Belgium in all kinds of forms. An American historian, Matthew Stannard, has explored propaganda as it worked in Belgian society at the end of the 19th century. Of course, there are the newspapers and the *Bulletin Officiel*, but let us not forget the exhibitions which were created at Tervuren and beyond, which drew popular interest. The idea that the public were simply indifferent towards the colony is one of those myths that is currently coming under new scrutiny, thanks to the work of historians.

A question was raised about how Leopold reacted to reports of violence. I do agree with the authors of the report that colonialism is an inherently violent act. I think there were forms of violence from the very early days of the Congo Free State. Things certainly escalated rapidly after 1890, when Leopold realised the colony was not profitable and set out with new secret memorandums encouraging rubber trade officials to compel the Congolese to labour.

When reports started to emerge of violence, which was only in the 1890s, Leopold did react, fair to say. He set up various small-scale commissions to investigate stories of abuse. There was one in the

mid-1890s which involved three Protestant and three Catholic missionaries. Not much happened as a result of that commission. He created the commission to look into the spread of sleeping sickness because he was aware of its major role in the depopulation of central Africa. It finally produced a report which did indeed place the blame of the depopulation squarely on disease or primarily upon disease. Of course there was the King's Commission, on which I gave a presentation earlier.

So Leopold did react. Many historians would argue that it was often not enough and at the same time that those efforts clashed with those other secret directives, often being issued to compel labourers to maximize yields of rubber, undermining of course the rule of law. Professor Plasman's contribution to the written report for the Special Commission looks into this in some detail. So you have on the one hand the Constitution, and professor Plasman looks into this with extraordinary detail, but at the same time he does acknowledge that it is being undermined all the time by directives which are not in keeping with that Constitution.

I move on to the related area of the number of losses to depopulation at this time. This is of course an extremely sensitive question. It is an area where there is no historical consensus and another area where further research would be warranted. There have been very high numbers bended around in various scholarly publications and popular historical texts for a number of years. The number of ten million has been mentioned. The number of thirteen million has been mentioned. Professor Plasman again in his written report cites some much more recent scholarship, which disputes those numbers and arrives at a much lower figure. I want to talk a bit about where those numbers of ten million and thirteen million come from. I'm right in saying that they emerged initially from the anti-Leopold propaganda from the early 1900s. Where they come from in truth is from the exploration writings of Henry Morton Stanley, when he was travelling through Congo and from his river-based perspective he was trying to estimate how many people might live in the region. It is quite a wild estimate and an estimate which is certainly trying to enthuse and encourage cotton traders from Manchester to get interested in the colony. It's a high estimate but it is one on which Morel bases his own estimate, coming to his own findings, extrapolating them out further again and arriving to these large numbers.

The large numbers have been historically justified on the basis that disease, certainly, killed many people in central Africa at this time, not simply the

acts of corporal violence or murder. As well as disease, depopulation is a major factor. You have entire communities fleeing from the villages, passing the border into the French Congo, for instance. Nonetheless, as I said before, I think that the number is high, and is currently under scientific review. Professor Plasman has provided citations in a written report.

There was a question on where the violence happened. As I said before, I think colonialism is inevitably violent. I don't agree with professor Plasman that there wasn't widespread violence in the very early years. If you look at the lower Congo, you can make a case for there being spates of extreme violence, often carried out on West African migrant labourers in that period.

It is true to say, of course, that the violence isn't committed evenly in this colony. It happens in sporadic waves. It follows the course of the various trades, including, most famously and probably mostly, the rubber trade. One of the things that happens, is that these become established routes, not only of violence and of trade, but also of investigation. Those people who go to the Congo to find out about the violence go to those territories where they are hearing the very worst reports. They are encouraged to go there by missionaries who are seeing it happen. None of this is to suggest that there isn't bias at other parts of the Congo. It is just that some regions become more notorious, more easily calculated and verified than others, which remain less well known.

Again, that takes me to the question about the specificity of the violence that we're talking about today. The violence – or the genocide – carried out among the Herero in Namibia has been mentioned already. Comparison, I think, also might be made to the French Congo, what is now Congo-Brazzaville, where there was an investigation in 1905, at the same time that Leopold set up his own investigation into violence. That sparked by one particular incident in fact, but he was looking more broadly into similar forms and patterns of violence, which are the result of taxation on the people in order to exploit the rubber market. So, there are some extreme examples which are similar in terms of the intensity and the type of violence as to what happened in the Congo Free State. I think it was the scale of the Congo and the length at which the violence was allowed to continue, which makes it perhaps nonetheless exceptional. I should know there are of course other very grave incidents of violence in other colonies, too, in Britain and elsewhere in the French empire as well. But as I say: it's that intensity and the way in which they take place over a period of around 10 to 15 years, that gives them their uniqueness.

All of which takes me on to the question which has been raised by a number of speakers today, about genocide. I am grateful that one of the speakers has already mentioned the research of Maarten Couttenier. I was going to mention the same research. I think it is an important piece of thinking, really, around this question of genocide. The earlier speaker is correct: what Maarten Couttenier does, is historicize, not just what happened in the Congo, but also how we have our current-day definition of what genocide is, and that is a definition which emerges at a particular time and place and which is not thinking about earlier forms of violence, including colonial violence.

So, Couttenier argues that perhaps that definition is itself too narrow. I would recommend that the research of Couttenier's is looked at or that Maarten Couttenier is invited to speak to this commission about his findings.

Thank you for the questions and to give me the chance to respond to them.

De **voorzitter**: It is no problem at all that you spoke in English. We are very happy with the precious time you spent here in our committee.

Gustaaf Janssens: Mijnheer de voorzitter, het was een heel boeiende bijeenkomst. Ik heb geprobeerd om de vele vragen wat te groeperen en ik zal proberen om er een antwoord op te geven. Mijn excuses indien ik er een zou vergeten. Dat is niet mijn bedoeling, maar dat heeft te maken met het feit dat het menselijk geheugen ook af en toe faalt. Maak mij dus maar attent op vragen die niet beantwoord werden.

Eerst en vooral wil ik in het algemeen zeggen dat het goed is en blijft om een onderscheid te maken, vooral wat Congo betreft, tussen Leopold II als niet-constitutioneel soeverein in Congo en de Koning als staatshoofd in België. Hij was uiteraard parlementair-constitutioneel vorst in België, maar Congo was, zoals dat wel eens wordt genoemd, een uitlaatklep voor de ambities die hij in België niet kon realiseren. Vanaf koning Albert I hebben wij uitsluitend te maken met een parlementair-constitutionele monarch, wat niet wil zeggen dat de koning geen privé-interesses, -opinions of -belangen kan hebben. Hoewel zij niet publiek kunnen worden gemaakt, spelen die eigen opvattingen toch duidelijk mee. Dat is ook al aangetoond door historici, zoals Jean Stengers, Jan Velaers, Herman Van Goethem, Emmanuel Gerard, Mark Van den Wijngaert en anderen. In het colloque singulier, waar ik even allusie op heb gemaakt, komt dat ook wel naar voren. Gelukkig vinden wij als historici af en toe in notities de

mening van de gesprekspartners, ook die van de koning. Dat is een algemene opmerking in het begin.

Een tweede opmerking is dat nuanceren – wat historici willen doen – en begrijpen, niet wil zeggen dat men dingen goedpraat of revisionisme bedrijft. Revisionisme is dikwijls negationisme. Ik bedoel met nuanceren en herinterpreteren het opnieuw bekijken op basis van nieuwe inzichten die wij vandaag hebben. Ik kijk even naar mezelf in een heel andere discipline: ik ben specialist in de 16^e eeuw en de opstand in de Nederlanden, die ik sedert mijn doctoraat burgeroorlog noem, naar het voorbeeld van een Nederlands historicus uit Leiden. Tot voor kort was het in Nederland *not done* om die opstand als een burgeroorlog te bekijken, maar in recente publicaties over Den Briel (1572) gebruikt men, tot mijn grote vreugde, wel de term burgeroorlog.

Ik zal nu de 16de eeuw en de Hertog van Alva verlaten en kom terug op de monarchie. Ik wil mij aansluiten bij wat professor Burroughs heeft gezegd in verband met een aantal zaken zodat ik het niet moet herhalen.

De openbare ruimte, we moeten dat inderdaad duiden. We kunnen de geschiedenis niet uitwissen, maar wanneer er standbeelden en monumenten zijn die het koloniaal verleden verheerlijken, moet men dat duiden en duidelijk maken. Dat moet ook kunnen doordringen tot het grote publiek. Het onderwijs, maar ook de media kunnen daarin een rol spelen. Dat wil niet zeggen dat men de koloniale geschiedenis moet demoniseren, maar men moet wel zeggen wat daar is gebeurd en wat we daar nu over denken.

Een tweede punt is de hele genocidekwestie. Genocide is inderdaad een relatief modern begrip dat momenteel vastomlijnd is. Kan men dat toepassen op het verleden? Ik denk van niet, maar men moet tegelijkertijd wel zeggen dat het bewind van de onafhankelijke Congostaat en van wie daar ter plaatse verantwoordelijk was, maar ook van Koning Leopold II, een extreem gewelddadig bewind is geweest. Dat is nu onomstootbaar. Ik denk aan publicaties van Daniel Vangroenweghe en daarvoor nog van A.M. Delathuy en aan recente publicaties van Zana Etambala. Dat is onomstootbaar een regime dat op winstbejag was gesteund en dat niet terugschrok om extreem geweld te gebruiken. Het doet er niet toe of dat geweld enkel werd gepleegd in het zogenaamde Kroondomein of ook in de domeinen van private maatschappijen. Het gebeurde overal en professor Burroughs heeft dat ook gezegd.

Wat de algemene beschouwingen betreft, kan ik

het hierbij laten. Een aantal zaken komt nog ter sprake bij de afzonderlijke vragen en de gegroepeerde vragen die ik apart genoteerd heb. Ik begin met de archieven. Het is ten slotte mijn beroep geweest gedurende vele jaren, beroep dat ik gelukkig heb kunnen combineren met een klein docentschap.

Er werd gevraagd of het archief van het Koninklijk Paleis toegankelijk is en hoe. Dat is inderdaad toegankelijk. Het volstaat een e-mail te sturen of het algemene telefoonnummer van het Paleis te draaien, 02 551 20 20. Men komt dan terecht bij de telefooncentrale en vraagt naar de archivaris en dan kan men een afspraak maken. Waarom die afspraak? Omdat de leeszaal maar zes plaatsen heeft en er een extreem lage personeelsbezetting is.

Dat heeft wel het voordeel dat men als onderzoeker kan worden begeleid, dat hoop ik toch want ik kan niet spreken in naam van mijn opvolger, door een archivaris. Ik heb altijd geprobeerd het zo te doen. Die archivaris neemt de onderzoeksvraag van de onderzoeker ernstig en zegt niet dat hij eens zal kijken wat er is. Neen, onderzoekers krijgen inventarissen en moeten die ook krijgen.

Welke archieven zijn belangrijk of nog te weinig geëxploreerd? Ik heb een klein overzicht gegeven. Een archief is altijd belangrijk omdat het gaat om unieke documenten, maar ik zal een kleine rangorde maken.

Het archief Goffinet is eigenlijk niet helemaal gebruikt. Plasman heeft dat een beetje gebruikt, maar niet veel, want toen was er nog geen inventaris. Vandersmissen heeft het ook kunnen gebruiken. Jean Stengers heeft het ook gebruikt. Ik heb dat samen met hem gedaan voor het boek *Nieuw licht op Leopold I en Leopold II*. Gezien er een nieuwe goede inventaris is van Olivier Defrance kan dat echt meer opleveren.

Wat ook belangrijk is, is het Afrika-archief, dat op Buitenlandse Zaken werd bewaard en dat nu naar het Algemeen Rijksarchief is overgebracht. Dat is nog niet zo heel klaar en duidelijk toegankelijk. Er zijn geen gepubliceerde inventarissen als ik mij niet vergis. Het blijft moeilijk, maar er zijn een aantal goede experts die u daarin wegwijs kunnen maken.

Ik verwijs ook naar de recente publicatie, twee dikke delen bij het Algemeen Rijksarchief uitgegeven, over bronnen voor de geschiedenis van de kolonisatie van Belgisch Congo, Rwanda en Burundi. Ik heb niet de indruk dat de samenstellers van het dossier de finale versie al hebben kunnen inkijken, omdat die twee volumes pas in de loop

van vorig jaar zijn verschenen, maar ze zijn ook online beschikbaar via de website van Brepols en de website van het Algemeen Rijksarchief.

Ik denk ook aan de gerechtelijke archieven. Bérengère Piret, die nu deeltijds in Saint-Louis werkt en deeltijds een opdracht in het Algemeen Rijksarchief heeft, is actief met de koloniale gerechtelijke archieven bezig. De gerechtelijke archieven zijn belangrijk. Bérengère Piret heeft in 2015 het tijdschrift *History in Africa* (Cambridge University Press) een artikel gepubliceerd over koloniaal archief in België met aandacht voor de archieven die in 1960 door de Belgische overheid uit Congo zijn gehaald. Deze archieven zou België eigenlijk moeten teruggeven. Men heeft daar tegen het internationaal archiefrecht gehandeld door de archieven die in Congo gevormd waren naar België te halen.

Anderzijds, gezien de evolutie van de toestand in Congo, was de overbrenging van die archieven toen misschien een goede tijdelijke oplossing, maar daar moet nu internationaal een bilaterale oplossing voor gevonden worden.

Over genocide heb ik al iets gezegd. Extreem geweld, gesteund op winstbejag. Ik verwijs naar de recente publicaties van Zana Etambala en een artikel dat in druk is over juist de Anversoise en het geweld daar.

De overname van Congo. Inderdaad, op een zeker moment schrijft Leopold ergens – ik kan het citaat niet uit het hoofd citeren maar het staat ook ergens bij Stengers – dat hij zich ruïneert aan Congo. Daarna krijg je echter de grote inkomsten uit rubber, er is hier op gewezen. Congo heeft eigenlijk gediend om de schuldenberg van Leopold te dekken. Leopold had leningen aangegaan bij de Belgische Staat die hij niet wenste terug te betalen, of kon terugbetalen, en daardoor kon de Belgische Staat beslag leggen, bij wijze van spreken, op zijn eigendommen. U weet misschien ook dat Leopold daar niet gelukkig mee was en dat hij Congo liever aan Frankrijk had overgedragen of verkocht. Dat is niet gebeurd, niet omwille van de generositeit van Leopold, maar omdat hij in het krijt stond bij de Belgische Staat.

Ik kom dan bij de Koninklijke Schenking. Inderdaad, de Koninklijke Schenking wordt nu beheerd door het ministerie van Financiën. Die immobiëlen brengen geld op. Een aantal van deze eigendommen wordt ter beschikking gesteld aan leden van de koninklijke familie. Ook het domein van Laken is deels staatseigendom. Het dateert nog uit de tijd van Napoleon en, daarvoor nog, de Oostenrijkse gouverneur-generaal von Sachsen-Teschen, die daar het huidige kasteel heeft

gebouwd. Later Napoleon en koning Willem. Ons aller koning Willem heeft dan dit als residentie gebruikt, afwisselend met Den Haag. Zo heeft de Belgische Staat dat geërfd als residentie voor het staatshoofd.

Wat moet daarmee gebeuren? Dat is een politieke kwestie, dat moeten historici niet oplossen. De bal ligt hier in het kamp van het Parlement, in overleg met het staatshoofd.

Het staatshoofd zal zich hier als constitutioneel staatshoofd moeten schikken naar wat de verkozenen des volks in respect tot de Grondwet daarover zullen beslissen.

Over de monarchie vandaag kan ik niets zeggen. Het archief is nooit toegankelijk, maar dat geldt ook voor de archieven van politici die vandaag in leven zijn of van ministers die vandaag in leven zijn. Het heeft zijn redenen dat dit archief niet toegankelijk is. Het privéarchief dat u vandaag vormt als parlamentslid of als minister is niet toegankelijk, behalve de stukken van openbaar domein. Als dat wel zou moeten, zou er heel wat verdwijnen. Als historicus heb ik liever dat daar termijnen op staan. In een vroeger leven voerde ik als inspecteur bij het Algemeen Rijksarchief archiefinspecties uit. Wanneer mij raad werd gevraagd in verband met privacygevoelige dossiers, raadde ik altijd aan er een termijn op te zetten, zodat er niet aan geschiedvervalsing gedaan zou worden door stukken te laten verdwijnen.

Tijdens de Lumumbacommissie werkte ik nog voor het archief van het koninklijk paleis. Toen de commissie de vraag stelde om het archief van het kabinet van koning Boudewijn toegankelijk te maken, wat toen nog niet toegankelijk was, gezien de vijftigjaarregel die wordt gehanteerd, heeft het kabinet van de Koning onmiddellijk toegestemd. De toenmalige kabinetschef, de heer van Ypersele de Strihou, heeft mij toen gezegd dat alles zonder probleem toegankelijk zou worden gemaakt. Ik kan getuigen dat er niets is achtergehouden van de stukken die ik uit het magazijn gehaald heb en gegeven heb aan de onderzoekers die daarvoor waren aangesteld.

Leopold III was inderdaad vanaf de jaren '30 gefascineerd door een autoritaire staatsvorm, die geleid zou worden door wat hij dan noemde een leider die boven de partijen staat. Hij had ook een grondige afkeer van het systeem van politieke partijen. Ik vertel dat opdat u de rancune ten opzichte van de regering in Londen en ten opzichte van de CVP-PSC en de politieke partijen kunt begrijpen. Die rancune is gebleven, lees maar het postuum gepubliceerde boek *Pour l'Histoire*.

De jonge Boudewijn moest in het bad springen, toen hij nog niet kon zwemmen. Men moet een onderscheid maken tussen Boudewijn voor 1960 en nadien. Daarom wees ik op het belang van het archief van Jacques Pirenne. Jacques Pirenne speelde tijdens de Koningskwestie een belangrijke om niet te zeggen funeste rol, dat is een interpretatie van mij. Hij bleef echter wel aanwezig als secretaris van Leopold als afgetreden koning. Men mag niet vergeten dat het staatshoofd en zijn vader beiden in hetzelfde huis in Laken woonden. Jacques Pirenne, hoewel hij geen enkele functie had bij Boudewijn, stond permanent in contact met Leopold III en met de jonge Boudewijn.

De toespraak van koning Boudewijn op 30 juni 1960 werd inderdaad goedgekeurd door de regering. Dat wil zeggen dat Gaston Eyskens één woordje heeft veranderd. In de oorspronkelijke tekst stond dat – men moet het maar durven – Leopold II Congo bevrijd had. Eyskens heeft daarvan gemaakt iets in de aard van civilisé, ik ben het juiste woord even kwijt.

Dat typeert de gedachtegang. Ik kan mij niet van de indruk ontdoen dat zowel eerste minister Eyskens als vele ministers zich van Congo hebben willen ontdoen, zo snel mogelijk. Daarenboven kan ik mij ook niet van de indruk ontdoen – dat gaat ook een beetje buiten het thema van vandaag – dat men in regeringskringen, niet in parlementaire kringen maar in regeringskringen, eigenlijk – en ik spreek over de periode na de Tweede Wereldoorlog – slechts één keer per jaar nadacht over Congo.

Dat was wanneer het budget voor het ministerie van Koloniën moest worden goedgekeurd. Men luisterde toen naar de gouverneur-generaal of de minister van Koloniën en hoorde dat alles goed verliep in Congo.

In jaren 40-50 zijn er wel verschillende parlementaire commissies in Congo op bezoek geweest en de leden ervan hebben wel gezien dat er daar bepaalde zaken gebeurden. Maar dat is niet echt het onderwerp van de sessie van vandaag en kan misschien wel aan bod komen in een andere sessie waarin het gaat over de Belgische Staat.

Er is gevraagd of er cijfers kunnen worden geplakt op de inkomsten. Ik ben geen economisch historicus en mijn rekenkunst is niet echt groot; daarom heb ik ook nooit voor economische geschiedenis gekozen. Men moet echter een onderscheid maken tussen privébezit en het geld dat van de Civiele Lijst komt. Er moet uiteraard ook een onderscheid gemaakt worden tussen de periode onder Leopold II en de periode daarna.

Er zijn ook onder Leopold II dossiers van de Civiele Lijst terug te vinden. Die gaan weliswaar niet tot ver voor die periode terug. Als ik het me goed herinner – ik heb dit aspect echter niet voorbereid – zijn er documenten vanaf 1890 of 1892. Maar goed, de jaren van 1892-1893 tot aan de dood van Leopold II zijn wel cruciaal. Men kan voor die periode ook zien in de Civiele Lijst waarvoor het geld van de lijst gebruikt werd en wat er binnenkomt.

Privé-inkomsten en –uitgaven vindt men ook voor die jaren terug, zij het niet in volledige reeksen. Ik heb gisteren de inventaris van Olivier de France erop nageslagen. Ook in het archief van de beide broers Goffinet, die ook de privé-gelden beheerden, is er informatie terug te vinden.

Wat de latere vorsten betreft, het is heel moeilijk te kijken in de portemonnee van Albert I. We weten wel dat hij heel wat geld verloren heeft door de inbeslagname van aandelen die traditioneel in Duitsland belegd waren. De Eerste Wereldoorlog heeft die natuurlijk in rook laten opgaan.

Bovendien werd hij het slachtoffer van een slechte beleggingspolitiek. Ingenbleek is hiervan dan ook het slachtoffer geworden en heeft ontslag genomen als intendant van de Civiele Lijst. Albert I was niet rijk. Zijn erfenis werd verdeeld tussen zijn echtgenote en de drie kinderen. Elk van zijn kinderen – en ik kijk dan specifiek naar de latere Leopold III en prins Karel – had natuurlijk wel privébezit.

Het privébezit van prins Karel ken ik niet. Er is wel archiefmateriaal over prins Karel alsook over Leopold III. Er zijn bijvoorbeeld dossiers over Leopold III uit de periode toen hij in Zwitserland woonde en geen Civiele Lijst had. Toen bleken er toch wel een aantal financiële problemen te zijn. Die waren er ook na zijn terugkeer door uitgaven van familiale aard. Het is moeilijk om als men geen staatshoofd meer is, maar toch nog een behoorlijke Civiele Lijst trekt, dezelfde levensstandaard te bewaren. Er zijn ook nog een aantal ophefmakende verkopen geweest, die ook in de pers zijn gekomen. Ik weet niet of Leopold III aandelen had. Men zou dat kunnen onderzoeken in de archieven van banken bijvoorbeeld. Ik verwijs dan ook naar eventueel bewaarde correspondentie van maatschappijen, maar daarvan weet ik echt niets. Dat behoort tot onderzoekspistes, die ik wil aangeven.

Het onderwijs is inderdaad ook een belangrijk aspect. Wat doen we vandaag met de koloniale geschiedenis? Dat is een algemene vraag die te maken heeft met twee dingen. Ten eerste is er het didactische aspect. Volgens mij is het de plicht van

vakhistorici om hun bevindingen kenbaar te maken in leesbare publicaties. Ze moeten ze niet alleen ter beschikking stellen van de *happy few* van de internationale historische wereld, maar ook voor de Belgische publieke opinie en het onderwijs.

Ik wil dan ook graag de tendens aanklagen die sinds 15 jaar aan de universiteiten heerst. Men verplicht doctorandi namelijk om in exclusieve Angelsaksische tijdschriften te publiceren. Doen ze dat niet, krijgen ze voor dat artikel geen punten.

Publiceren in het Nederlands en ook in het Frans staat onder druk. Dat is geen goede zaak, zeker niet in die context. Kennis moet worden gedeeld en moet kunnen doorsijpelen. Dat geldt voor alle historische kennis, of het nu Congo en de geschiedenis van de monarchie betreft dan wel of het over de zestiende eeuw gaat. Daar zie ik dat ook.

De Koning Boudewijnstichting en BELvue, om het even op die manier te noemen, doen daartoe goede pogingen rond geschiedenis en onderwijs. Er worden dossiers gemaakt en seminars en workshops voor scholen ingericht. Ik spreek nu even voor eigen winkel, want ik ben betrokken geweest bij de oprichting als adviseur, niet namens het Koninklijk Paleis maar als historicus en archivaris. Men slaagt er ter zake in om de Belgische geschiedenis in een sociaal-economische, politieke en culturele context te schetsen. De degelijke doorstroming van het recente onderzoek op een goede, behapbare en verstaanbare manier in het onderwijs is belangrijk.

Ik ben bijna aan het einde gekomen, maar heb nog twee punten. Ik kom terug op Congo en de kolonisatie. Elke kolonisatie is inderdaad gewelddadig geweest. Europeanen die koloniseerden, hebben hun visie, hun denkkader en dikwijls ook hun filosofie en godsdienst opgelegd aan de zogenaamd onbeschaafde volkeren. Wij zien dat nu. Dat is een vorm van geweld, die wij zeker niet meer kunnen tolereren. Ook dat moet kenbaar worden gemaakt in het onderwijs en moet worden geduid. Ik heb daarstraks al aangegeven dat duiden niet goedpraten betekent, maar wel kaderen.

Ik maak een kleine excursie. In de negentiende en twintigste eeuw was er gevaarlijke vrouwen- en kinderarbeid in extreem moeilijke omstandigheden. Wat er in Congo gebeurt, ligt volgens mij in dezelfde lijn, hoewel er daar geweld bijkwam. Men was bij ons immers ook niet benauwd om kinderen in steenkoolmijnen te laten werken en uit te buiten in fabrieken. Denk maar aan de film *Daens*.

Er is de vaststelling dat Congo, Ruanda-Urundi en

België een gemeenschappelijke koloniale geschiedenis hebben en dat het erg moeilijk is dat Belgische en Afrikaanse historici samenwerken of over dezelfde goede bronnen kunnen beschikken. Er is het probleem van de afstand: men mag niet verwachten dat een Congolese, Burundese of Rwandese historicus zomaar naar België kan komen en omgekeerd. De Internationale Archiefraad heeft mij in 1992 op een archiefzending gestuurd naar Rwanda en Burundi en toen had ik in mijn bagage microfiches uit Duitsland mee voor de Duitse geschiedenis van Rwanda en Burundi. Die zijn daar gelukkig nog. Ik ben toen niet in Congo-Zaïre geweest. Dat was voor iemand anders, een Franse historicus, omdat het mij door Buitenlandse Zaken werd afgeraden. Enkele maanden nadat ik daar had moeten zijn, zijn er in Kinshasa inderdaad grote rellen uitgebroken. In Rwanda is de genocide een jaar later begonnen, maar goed. Ik heb daar veel geleerd en heb veel respect voor Afrikaanse archivariissen en historici.

Wat kan men hieraan doen? Wij beschikken over wetenschappelijke instellingen, bijvoorbeeld het Algemeen Rijksarchief, het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, de Koninklijke Bibliotheek van België, maar er bestaat ook zoets als moderne technieken en digitalisering. Dat is hier vermeld en ik denk dat dit dringend nodig is. Men moet niet zomaar gewoon digitaliseren zodat men dingen ter plaatse in de leeszaal kan raadplegen, want dat is onzin. Men moet de archieven integraal via het internet raadpleegbaar maken. Dat kost inderdaad inspanningen en geld, maar er zijn goede voorbeelden in het buitenland. Ook in België misschien, maar zeker niet in het Algemeen Rijksarchief op het ogenblik. Daarmee werp ik geen steen naar mijn vroegere werkgever.

De instelling bevindt zich reeds vele jaren in nood. Dat was reeds zo toen ik in 1982 mijn eerste stappen in het archiefwezen zette en we zitten nog steeds in hetzelfde schuitje. Het personeelsbestand en de beschikbare middelen zijn minimaal. Dat is het lot van de meeste federale wetenschappelijke instellingen. Een kleinere instelling als de bibliothèque municipale in Besançon, een middelgrote stad in Frankrijk met een belangrijk historisch patrimonium, bezit het archief van de familie Granvelle. Zowel de vader, Nicolas Perrenot de Granvelle, als zijn zoon Antoine Perrenot de Granvelle speelden een zeer belangrijke rol in de geschiedenis van de zestiende eeuw. Beiden waren adviseurs van keizer Karel V en Filips II van Spanje. De vader was kanselier van keizer Karel V en de zoon was een belangrijke adviseur in het buitenland voor Filips II van Spanje en kardinaal-aartsbisschop in Mechelen. De gehele collectie en de briefwisseling, een 120-tal

dikke volumes, is integraal online raadpleegbaar via de website van de bibliothèque municipale via de zoekterm 'patrimoine numérisé'. Ik heb in de jaren '70 dikwijls in Besançon, een charmante stad, gewerkt. Het stemt me tevreden dat ik tegenwoordig een aantal verificaties online kan doen en me hiervoor niet naar Besançon moet verplaatsen. Het zou mogelijk moeten zijn dat Congolese, Burundese en Rwandese historici online Belgische archieven kunnen raadplegen en vice versa. De nationale archieven in Kinshasa zijn een instelling in nood. Ik heb het geluk gehad in de jaren '90 op een internationale conferentie in Kaapstad over mensenrechten en archief, waar bisschop Desmond Tutu de openingstoespraak hield, te kunnen spreken met de heer Lumenga-Neso, voormalig directeur van de nationale archieven in Kinshasa. Hij klaagde toen steen en been omdat zijn personeel niet betaald werd. Die mensen vertrokken als zij elders werk vonden of zij namen archief mee om als oud papier te verkopen. Ik denk dat de Belgische overheid de plicht heeft, in het kader van het herstelluik, om de Archives nationales du Congo te steunen.

Ik spreek mij niet uit over hoe en wat. Ik kan geen suggesties doen, ik ken de mogelijkheden niet. Het zal echter moeten gebeuren.

Wat wel gebeurt in Tervuren, – ik heb daaraan ooit meegewerkt – is de *stage de formation* voor Congolese en andere Afrikaanse historici. Het is echter nog niet zo goed doorgedrongen als bij de Fransen en de Internationale Archiefraad, met de *stage technique internationale*, die jaarlijks in Parijs wordt georganiseerd. Jonge archivariissen met beroepservaring worden daar gedurende zes maanden ondergedompeld, door werksessies in het archiefwezen. Dat archiefwezen is immers internationaal. Of men nu in Zuid-Amerika, Zuid-Afrika, België of Centraal-Afrika met archief werkt, de principes zijn dezelfde. Om dat te leren kennen is vorming nodig. Digitalisering en vorming.

Er is nog heel wat archief in Congo. Dat is voor Belgische historici niet onmiddellijk toegankelijk. Men reist niet zomaar naar Congo en als men er is, is het nog de vraag of men geraakt waar men wil zijn. Ik ben er nooit geweest maar ik ken verhalen die toch niet zo opwekkend zijn.

Er zijn echter goede voorbeelden. Ik denk aan Jean-Luc Vellut van de UCL die heel wat werk verricht heeft met betrekking tot Congolese archieven. Hij heeft een archiefgids geschreven over *les archives du Zaïre*. Die gids is nu wel verouderd. Jean-Luc Vellut is een van onze grote specialisten, hij leeft nog en is zeer verdienstelijk. Zijn werk moet voortgezet worden.

Ook Zana Etambala, die zelf van Congolese origine is en die het grote voordeel heeft om niet alleen Frans, Nederlands, Engels en Portugees maar ook de inlandse talen te spreken, gaat of ging in de mate van het mogelijke regelmatig naar Congo voor onderzoek.

Dat kan bevorderd worden wanneer men ook via de moderne technologie die faciliteiten uitbouwt.

Mijnheer de voorzitter, het was een boeiende maar enorme massa vragen die op mij afkwam.

Er was een vraag over het patrimonium en de kunstcollectie van de koninklijke familie. Als archivaris weet ik daar wel wat van en ik heb ook een collega, mevrouw Martine Vermeire, die voor de Civiele Lijst werkt en de titel draagt van hoofdverantwoordelijke voor de inventarisatie van de koninklijke verzameling.

Leopold II heeft bij mijn weten geen Congolese of Afrikaanse kunst verzameld. Wat zijn kunstcollectie betreft, hij heeft een aantal werken verkocht. Dat is internationaal bekend. Sommige zaken zijn overdreven. Dat was geen staatsbezit, maar wel schilderijen en oude kunstwerken die uit de erfenis van Leopold I uit Claremont waren gekomen. De oude collectie bestaat hoofdzakelijk uit 19de-eeuwse toenmalige eigentijdse kunst die werd aangekocht of gewonnen door het kopen van lotjes op tombola's.

Daarna moet men, zeker vanaf koning Albert I, een onderscheid maken tussen wat privé is en wat van de Staat is. Wat van de Staat is, moet normaal gezien goed aangeduid zijn. Ik denk ook aan de Bibliotheek. Wat betreft het privébezit van de leden van de koninklijke familie, er zijn inventarissen die kunnen worden geraadpleegd in overleg met mevrouw Vermeire. Daarin zult u zien dat dit goed gedocumenteerd is en dat men vaak precies weet wanneer een kunstwerk is binnengekomen, hetzij geschonken door een particulier, hetzij aangekocht door de Koning of iemand van de familie. Dat wordt ingeschreven met kenletters, zoals RA voor koning Albert, RE voor koningin Elisabeth en L3 voor Leopold III.

Het probleem bij privébezit is dat dit vervreemdbaar is, hoe jammer wij dat als historici en kunsthistorici kunnen vinden. Zo zijn er schilderijen die koningin Elisabeth heeft gekocht van Albert Servaes die na haar dood werden verkocht. Dat kan men niet verhinderen.

Wat Afrika betreft heb ik niet de indruk dat er Congolese kunst, echte kunst uit Congo zoals in Tervuren, in de koninklijke verzameling zit. Ik kan mij vergissen maar ik kan stellig zeggen dat ik dat

nooit heb gezien.

Er zijn natuurlijk geschenken geweest. Op foto's over de reis van koning Boudewijn ziet men dat er massaal veel etnografische en andere voorwerpen – zoals olifanttanden, toen mocht dat nog – werden geschonken. Dieren zoals luipaarden gingen naar de Zoo van Antwerpen. Andere voorwerpen gingen naar Tervuren. Ik heb niet de indruk dat er zaken zijn achtergebleven, maar dat moet worden onderzocht.

Geschenken uit hoofde van de functie van staatshoofd kunnen normaal gezien niet vervreemd worden, hoewel Leopold III daar af en toe een loopje mee heeft genomen. Dat weet men ook. Er zijn geschenken geweest die in veilinghuizen zijn terechtgekomen. Er is het beroemde en beruchte voorbeeld van een handschrift, een geschenk aan koning Leopold I dat later blijkbaar door Leopold III is verkocht en door het Gemeentekrediet terug is ingekocht, waarna het opnieuw ter beschikking van koning Boudewijn is gesteld. Die codex is eigendom van de Belgische Staat, omdat het Gemeentekrediet dat heeft ingekocht. Zo zijn er nog.

Dat is een heel ingewikkeld dossier dat buiten het bestek van deze sessie ligt. Het heeft ook te maken met de manier waarop Leopold III eigenmachtig wenste te beschikken over de dingen die hem aangingen. Ik kan mij niet van de indruk ontdoen, vooral op politiek vlak, dat Leopold III zich altijd boven de Grondwet verheven heeft gevoeld. Denk maar aan het tweede huwelijk.

Ik denk dat ik daarmee de voornaamste vragen heb beantwoord. Nogmaals, ik blijf erbij dat er voor alles, zelfs voor Leopold II, hoewel er massaal veel onderzoek is gebeurd, nog veel te doen is. Veel onderzoek is overigens nog vrij recent, en dateert uit de jaren '70 en '80. Daarvoor was het archief overal niet of nauwelijks toegankelijk voor de recente periode. Het archief van het koninklijk paleis bestaat maar sinds 1963.

Het bestaat dankzij de toenmalige kabinetschef van de Koning, André Molitor, dankzij de toenmalige grootmaarschalk, Herman Liebaers, en het feit dat Koning Boudewijn ermee instemde. Hij had aan Molitor een goede adviseur, meen ik. Ook Jacques Pirenne heeft daar een, deze keer, positieve rol in gespeeld, als historicus.

Mijn voorganger, de eerste archivaris, is echter ook alleen begonnen, zonder hulp. Hij is natuurlijk begonnen met de oudste stukken, zijnde het archief van Leopold I, enzovoort. Hij is op zoek moeten gaan naar alles wat her en der verspreid was. Ik heb dat werk voortgezet. Het verschil was

wel dat mijn voorganger de inventarissen niet onmiddellijk in handen gaf. Ik heb dat wel gedaan.

Ik herinner mij de verbazing van Jean Stengers, toen hij in de eerste week dat ik in dienst was in de leeszaal vroeg, zoals dat toen gebruikelijk was, wat ik over die en die had. Ik zei: "Ik weet het niet want ik ben hier pas, maar hier is de inventaris." Dat was een handgeschreven inventaris, door mijn voorganger gemaakt, van het archief van het kabinet van Leopold II dat Stengers interesseerde. Stengers is toen drie dagen na elkaar komen werken, gewoon omdat hij dat nooit gezien had. Wel, dat bedoel ik met transparantie en openheid. Niet om mijzelf pluimpjes te geven, dat heeft te maken met de deontologie van de archivaris.

Tot daar, voorzitter, geachte dames en heren. Dear colleague, thank you for your questions and certainly also for your case study and for all your answers to the questions that the Belgians here have asked.

Président: Christophe Lacroix.

Voorzitter: Christophe Lacroix.

Marco Van Hees (PVDA-PTB): Monsieur le professeur Janssens, vous avez dit que l'on ne pouvait pas appliquer le concept moderne de génocide à des situations du passé. Je tiens ici à attirer l'attention sur le fait que l'ONU a reconnu trois génocides dont le génocide arménien qui a eu lieu en 1915 et 1916. L'État indépendant du Congo a pris fin en 1908, donc huit années avant le génocide arménien. Vous conviendrez que huit années de différence à une échelle historique, ce n'est pas énorme. L'argument du temps n'est donc pas vraiment valide.

Par ailleurs, vous avez dit que vous en diriez un peu plus quant au fait que Léopold II n'aurait pas donné gratuitement l'État indépendant du Congo à l'État belge, autrement dit sur le fait que ce transfert n'aurait pas eu lieu gratuitement.

Gustaaf Janssens: Wat genocide betreft meende ik te verstaan dat er een politieke en ook racistische intentie moet hebben bestaan. In alle eerlijkheid meen ik dat er geen politieke intentie geweest is, het had gewoon te maken met een systeem van winst maken en geweldpleging. Ik ben natuurlijk maar een simpele historicus en geen mensenrechtenspecialist, hoewel archieven en mensenrechten natuurlijk ook met elkaar te maken hebben.

Ik zou dat dus zelf niet onmiddellijk zeggen, maar indien juristen en specialisten internationaal recht het daarmee eens zijn, dan kan ik daarmee leven. Vanuit een principieel historisch standpunt

bekeken was er volgens mij echter geen politieke intentie. Daarmee wil ik uiteraard het extreem gewelddadige optreden van alle aanwezige overheden, inclusief de ambtenaren in dienst van de Koning, niet goedpraten.

Marco Van Hees (PVDA-PTB): Monsieur le président, j'avais posé une deuxième question, relative à la transmission, gratuite ou non, du Congo.

Gustaaf Janssens: Vous avez raison.

Dat is geen onbelangrijk detail. Het heeft te maken met de mythevorming rond Leopold II. Die argumenten kwamen in die periode duidelijk naar voren, in en buiten het Parlement. De Belgische Staat had geld geleend en wilde dat terug. Zo stond het ook in het contract. Ook dat zou verder onderzocht moeten worden. Ik ben geen specialist, maar collega's-historici kunnen dat in de bronnen nagaan. Dat wil ik hier meegeven als een van mijn suggesties voor verder onderzoek.

Nathalie Gilson (MR): Je voulais encore poser une question et faire une réflexion.

La Belgique avait mis à disposition de l'État indépendant du Congo des officiers et des soldats de l'armée belge. Je voulais savoir si vous avez eu accès à des documents ou des recherches sur la manière dont cela se faisait, par quel type de décision. S'agissait-il de décisions du ministre de la Défense de l'époque ou du gouvernement?

Au niveau financier, y avait-il un remboursement des traitements de ces officiers et soldats par l'État indépendant du Congo au Trésor belge ou était-ce une sorte de don ou de crédit qui était fait par la Belgique?

Par ailleurs, en ce qui concerne les propos de mon collègue sur cette question de génocide, vous avez répondu que de votre point de vue, au niveau historique, il y avait bien de la violence mais il n'y avait pas une intention politique de commettre un génocide et donc d'exterminer une ethnie. Je crois que comme notre commission a son premier volet aujourd'hui sur le rôle de la monarchie dans la colonisation et qu'ensuite, nous allons aborder d'autres volets, je pense que cette question devrait être approfondie.

Ici, je parle plus à la commission qu'à vous-même. Cette question devrait être approfondie avec nos experts présents, dont un des deux est justement juriste, pour reprendre les conditions nécessaires pour qu'un génocide soit considéré comme tel et mettre ces conditions en rapport avec les faits historiques que vous nous avez expliqués. Étant

moi-même juriste, je serais très intéressée d'avoir l'expertise des historiens et de nos experts sur cette question. Selon moi, c'est essentiel pour notre commission.

Gustaaf Janssens: Ik denk dat u gelijk heeft. Het is een kwestie die verder onderzocht kan worden. Als historicus kan ik er weinig over zeggen, maar het zou wenselijk zijn dat dit ook onderzocht wordt door juristen en specialisten. Maar ik blijf erbij dat het een extreem gewelddadig systeem is geweest.

Wat de terbeschikkingstelling van ambtenaren en soldaten betreft, werd de onafhankelijke Congostaat beschouwd als een buitenlandse mogendheid. Men mag als Belg geen dienst nemen in het leger van buitenlandse mogendheden. Er was een precedent geweest met het expeditiecorps in Mexico. Deze mensen die zich engageerden, hebben de toelating moeten krijgen van de overheid, in dit geval de minister van Landsverdediging, of van Oorlog zoals dat toen heette, als het om militairen ging. De regering heeft daar zeker over beraadslaagd.

Zelf heb ik dat nooit bestudeerd, maar er zijn kleinere en grotere dossiers bewaard in het archief, dat met een verkeerde en verhullende term het Congo-archief genoemd wordt. Die term heb ik nooit gebruikt wanneer het om Leopold II gaat. Het gaat eigenlijk om een deel uit het kabinet van de Koning en stukken die verdwaald zijn geraakt uit de administratie van de Congostaat. Dat archiefbestand heet met een wat vreemde term "documents concernant l'expansion d'outre-mer" of iets dergelijks. Ik heb die term nooit gebruikt. Ik heb steeds gesproken van het onderdeel betreffende de koloniale expansie ten tijde van Leopold II. Daarin zitten dossiertjes van heel wat personen die in dienst waren van de Congostaat.

Hoe is het dan precies gegaan met hun bezoldiging? Ik kan het niet zomaar uit het hoofd zeggen. Ik heb het nooit bestudeerd, maar ik neem aan dat ze betaald werden door de administratie van de Congostaat. Dat was hier in Brussel, in het chaletje, achter het paleis. Ik denk dat dit werd beschouwd als een soort van detachering, zoals dat nu nog bestaat en dat de nieuwe werkgever dan de wedde betaalde, zeker wanneer het ging over staatsambtenaren en militairen. Maar dat moet onderzocht worden.

Nathalie Gilson (MR): D'après les informations dont je dispose, mais je ne suis pas historienne non plus, il n'y a pas eu de remboursement de la part de l'État indépendant du Congo.

Gustaaf Janssens : Non, je ne crois pas! Cela m'étonnerait!

Het zou me verbazen dat de Congostaat daarvoor aan België iets betaald heeft. Als diplomaten ter beschikking worden gesteld van het Koninklijk Paleis – wat regelmatig gebeurt: adjunct-kabinetschefs, secretarissen of perschefs waren, in de tijd toen ik daar zat, vaak diplomaten – worden zij betaald door het Paleis en wordt hun engagement bij Buitenlandse Zaken tijdelijk stopgezet. Bij uitdiensttreding keren zij dan terug naar hun carrière als diplomaat en worden zij weer door Buitenlandse Zaken betaald. Ik denk dat het hier ook ongeveer zo in elkaar zit, al heb ik het nooit onderzocht, maar ik denk dat de bronnen beschikbaar zijn. Daar horen misschien ook verslagen van parlementaire discussies bij, want dat was niet evident, er is heel wat over gepalaverd, net als over het Mexicaanse avontuur. Dat was ook niet evident.

Nathalie Gilson (MR): Monsieur le président, dernière réplique. Je pense que, si c'est le cas, cela pourrait être intéressant dans notre séance prochaine sur le rôle de l'État belge de s'interroger sur une volonté de celui-ci de participer à l'œuvre coloniale de l'État indépendant du Congo en mettant à disposition certains agents de l'État sans demander le remboursement de leur traitement.

Gustaaf Janssens: Mijnheer de voorzitter, dat moet inderdaad worden onderzocht. Ik zou niet zover gaan, maar ik heb het terrein niet onderzocht, dat de Belgische Staat wilde participeren. Personeel ter beschikking stellen schept natuurlijk mogelijkheden. Onderzoek leert echter ook dat de Belgische Staat van in het begin gemengde gevoelens had over de koloniale onderneming van Leopold, wellicht niet om humanitaire overwegingen maar eerder omdat men daarin geen brood zag. Ik weet het niet, het zijn interessante vragen.

Le président: Pour ma part, j'ai encore deux ou trois remarques à formuler qui n'appellent pas forcément une réponse, sauf si quelqu'un veut reprendre la parole. Je retire donc ma casquette de président pour la confier à Jan Briers pour quelques instants.

Voorzitter: Jan Briers, voorzitter.

Président: Jan Briers, président.

Christophe Lacroix (PS): En ce qui concerne les nuances à apporter en fonction du contexte de l'époque, je suis bien évidemment d'accord qu'il ne faut pas juger avec les yeux d'aujourd'hui les faits d'hier, mais il ne faut jamais non plus oublier qu'à l'époque, il y avait des contestations importantes tant au Parlement que dans ce qu'on n'appelait pas encore "la société civile" mais qui était une société

quand même agissante pour les droits de l'homme et les droits des femmes également.

Dans un contexte plutôt raciste, très européocentré du XIXe siècle, il n'en reste pas moins vrai que, par exemple, lorsque Léopold II, duc de Brabant... Cela figure dans l'ouvrage de Stengers, historien de grand renom mais qui n'avait pas d'affinité particulière avec le PS. Voici ce qu'il dit en parlant de Léopold II qui est encore héritier: "Le duc de Brabant note de son côté, en 1863, que la sorte de travail forcé qui existe à Java est le seul moyen de civiliser et de moraliser ces peuples indolents et corrompus d'Extrême-Orient." À un moment donné, il défend encore le recours au travail forcé. Il s'adresse à Sir James Brooke, qui est un responsable, le "rajah blanc" de Sarawak et à son principal collaborateur, Spenser Saint-John, en 1862. Dans les papiers de Sir James Brooke, on trouve ceci: "J'avoue qu'il me déçoit grandement. Je n'ai trouvé chez lui ni vue large, ni générosité de cœur. Il ne pense à rien d'autre qu'à la manière de tirer de l'argent de la population. Il a ri à l'idée qu'il devait respecter les droits des indigènes et a parlé d'établir une garnison pour les contraindre à payer des contributions." Voici donc pour recadrer un peu l'esprit et la personnalité de Léopold II.

Pour ce qui est du racisme de l'époque, je ne sais pas si vous connaissez l'affaire de George Edalji qui est le fils d'un pasteur anglican né en Angleterre mais d'origine indienne. C'était un Parsi né en 1876. Son père était pasteur en Angleterre. George Edalji a été condamné injustement pour des violations faites à des animaux. C'était un grand scandale en Angleterre. Si vous voulez, c'est un peu comparable à l'affaire Dreyfus.

Finalement, cette personne a été condamnée à trois ans de travaux forcés, puis graciée, mais pas totalement blanchie. Toutefois, dans le contexte de l'époque, si vous étiez indien et donc membre d'une colonie britannique, vous pouviez, certes difficilement, vu les conduites racistes de certaines personnes de l'époque, devenir pasteur d'une paroisse anglaise. Je n'ai pas connaissance d'exemples – mais je peux me tromper, et si c'est le cas les historiens démontreront que je me trompe – d'enfants congolais qui ont pu faire de telles choses en Belgique, en tout cas à l'époque coloniale.

Pour ce qui concerne les collusions entre le roi Léopold II et les intérêts capitalistiques, dès 1886, Albert Thys, officier d'ordonnance de Léopold II, fonde la Compagnie du Congo pour le Commerce et l'Industrie, avec un petit groupe d'administrateurs dont certains sont liés à la Société générale comme Édouard Deprez, le bien nommé, Jules Urban actif dans le Grand Central

Belge, vaste réseau d'exploitation ferroviaire, la Compagnie des Chemins de Fer du Congo et évidemment la famille Empain dont on parle beaucoup.

Il y a donc encore pas mal de recherches à effectuer pour faire éclater la vérité. Nous ne sommes pas ici pour obtenir un trophée, mais nous devons vraiment élargir notre vision grâce à l'appui – vous avez raison, monsieur le professeur – des scientifiques qu'ils soient juristes, historiens, sociologues, archéologues, anthropologues, etc.

Je terminerai mon intervention en disant que j'ai été un peu surpris quand il a été fait référence au travail forcé des enfants. Il est vrai que le travail forcé des enfants a existé jusqu'en 1889 en Belgique. En tout cas, le travail des enfants de moins de douze ans a été interdit le 31 décembre 1889. L'État indépendant du Congo, c'était en 1885. Le travail des enfants a été seulement totalement interdit en 1914 avec l'instruction obligatoire et gratuite pour tous les enfants de six à quatorze ans. Mais il n'en reste pas moins que, durant toute cette époque, on a assisté à des contestations de la société et de certaines femmes et hommes politiques, même si c'était surtout des hommes. Il y a eu des libéraux radicaux, des socialistes, des démocrates chrétiens. Vous avez cité l'abbé Daens. Il y avait donc une forme de résistance à l'absolutisme capitaliste, économique de l'époque.

Malheureusement, pour le Congo, je trouve que la comparaison n'est pas tout à fait idoine. En effet, il n'y avait pas la même forme de résistance. Les peuples congolais ont été soumis par la force et par la violence. Ils n'avaient pas la capacité d'y résister parce qu'ils n'étaient pas soutenus de la même manière par des personnalités extérieures ou des penseurs de l'époque. Ce n'est arrivé que bien plus tard.

Gustaaf Janssens: De vergelijking gaat niet helemaal op, omdat de Congolezen niet als gelijkwaardig werden beschouwd tot in 1960. We weten allemaal dat er een vorm van apartheid bestond en dat de Congolezen niet als evenwaardig werden beschouwd. Er was wel protest om de Congolezen te verdedigen in België, maar de band met de entourage van Leopold, bijvoorbeeld kolonel Thys, in al die maatschappijen is heel duidelijk. Dat moet worden onderzocht.

Ik stel vast dat ik één punt vergeten ben. Hoe reageerde Leopold op de kritiek? Hij mobiliseerde de pers en betaalde journalisten. Daar zijn bewijzen van en dat kan worden teruggevonden in het archief. Bepaalde journalisten kregen geld om positieve artikelen te schrijven.

Président: Christophe Lacroix.

Voorzitter: Christophe Lacroix.

Le **président**: Messieurs les professeurs, je vous remercie. Je remercie également les membres de cette commission ainsi que le secrétariat de commission.

La réunion publique de commission est levée à 17 h 06.

De openbare commissievergadering wordt gesloten om 17.06 uur.